

BAUDDHA-DHARMA-DARS'ANANĪ PĀYĀNĪ VIBHĀVANĀ

GUJARATI TRANSLATION OF
VIDHUSHEKHARA BHATTACHARYA'S
"THE BASIC CONCEPTION OF BUDDHISM"

L. D. SERIES 60
GENERAL EDITORS
DALSUKH MALVANIA
NAGIN J. SHAH

TRANSLATION BY
NAGIN J. SHAH

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY AHMEDABAD 9

બૌદ્ધધર્મદર્શનની પાયાની વિભાવના

મહામહોપાધ્યાય વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્યના The Basic
Conception of Buddhismનો ગુજરાતી અનુવાદ

અનુવાદક

નગીન ળ. શાહ

પ્રકાશક :

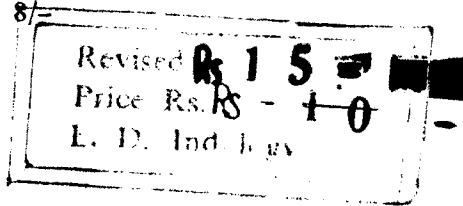
લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર
અમદાવાદ-૯

Printed by
Shivlal Jesalpura
Swati Printing Press
Rajaji's Street, Shahpur
Ahmedabad 380001

and Published by
Nagin J. Shah
Director
L. D. Institute of Indology
Ahmedabad 9

FIRST EDITION
May, 1977

PRICE RUPEES 8/-

પુરોવચન

પ્રખર વિદ્વાન મહામહોપાધ્યાય વિદ્યુશેખર ભદ્રાચાર્યજીનું 'The Basic Conception of Buddhism' જ્યારે મેં વાંચ્યું ત્યારે મને તે ગમી ગયું. મને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની ઇચ્છા થઈ. અને મેં તરત જ તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો. આજે સાત-આઠ વર્ષ પછી તેનું પ્રકાશન થાય છે.

ભગવાન બુદ્ધનો મૂળ ઉપદેશ શો છે, એનું વિશદ તેમ જ સરળ નિરૂપણ ભદ્રાચાર્યજીએ આ નાનકડા પુસ્તકમાં કર્યું છે. ભારતીય ધર્મો અને દર્શનોની પાયાની સમસ્યા તો દુઃખમુક્તિની જ હતી. દુઃખમુક્તિનો ઉપાય તૃણ્યાક્ષય લગભગ અથા ધર્મચિંતકોએ સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ તૃણ્યાનો ક્ષય કરવા કરવું શું? તૃણ્યાક્ષયના વિવિધ માર્ગો દર્શાવી ભદ્રાચાર્યજીએ ભગવાન બુદ્ધે દેખાડેલા માર્ગની વિશિષ્ટતા કુશળતાથી તારવી આપી છે.

તૃણ્યાક્ષય એ જ દુઃખમુક્તિનો ઉપાય છે એવો સર્વામાન્ય મત પ્રાચીન ભારતના ચિંતકોનો હતો એ સ્પષ્ટ કરવા અથર્વવેદ, ઋગ્વેદ, ઉપનિષદો, બ્રાહ્મણો, મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, ધર્મપદ, કાલિદાસની કૃતિઓ, વગેરે મહામૂલા ગ્રંથોમાંથી ભદ્રાચાર્યજીએ રસપ્રદ ઉચિત ઉદાહરણો આપ્યાં છે. સામાન્ય લોકોને પણ રુચે એવું ધર્મતત્ત્વ આમાં સારા પ્રમાણમાં છે. વળી, ધર્મ-દર્શનના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી સામગ્રી પણ એ પૂરી પાડે છે. તેથી, અંગ્રેજી ન જાણનાર ગુજરાતી વાચકો માટે આ અનુવાદ કર્યો છે.

પૂજ્ય પંડિત શ્રી સુખલાલજી સમગ્ર અનુવાદ સાંભળી ગયા હતા. મુ. શ્રી દલસુખભાઈ માલવણિયા અને મુ. શ્રી હરિવલ્લભ ભાયાણી આ અનુવાદ વાંચી ગયા હતા. તેમણે કરેલાં સૂચનોનો મેં અમલ કર્યો છે. ત્રણેય વિદ્વાનોનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. જ્ઞાનોદય ટ્રસ્ટે આ અનુવાદ છપાવવા કલકત્તા યુનિવર્સિટીની પરવાનગી મેળવેલી અને અનુવાદ કરાવવાનું મહેનતાણું ચૂકવેલું. પરંતુ છેવટે તેણે અનુવાદને પ્રકાશનાર્થે વિદ્યામંદિરને ઉદારતાપૂર્વક આપી દીધો અને વધારામાં એક હજાર રૂપિયા પ્રકાશન ખર્ચ માટે આપ્યા, તે અદ્ભુત વિદ્યામંદિર ટ્રસ્ટનું ઋણી છે.

લા. દ. વિદ્યામંદિર
અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯
૧૫ મે ૧૯૭૭

નગીન જી. શાહ
અધ્યક્ષ

સકેતસૂચિ

અથર્વં અથર્વવેદ

અદ્વયવંસં અદ્વયવજ્ઞસંગ્રહ, સં. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, Gaekwar's Oriental Series (= G. O. S.)

અભિંકોં અભિધર્મકોશ, L' Abhidharmakośa de Vasubandha traduit et annoté par Louis de la Vallée Poussin, Paris, 1923-31

અભિંકોંવ્યાં યશોમિત્રકૃત અભિધર્મકોશવ્યાખ્યા, સં. S. Lévi અને Th. Scherbatsky, Bibliotheca Buddhica

અભિસમં હરિભદ્રકૃત અભિસમયાલંકારલોક, સં. G. Tucci, G. O. S.

અંનિં અંગુત્તરનિકાય Pali Text Society (= P. T. S.)

ઈંહિંક્યાં Indian Historical Quarterly

કાંપં કાશ્યપપરિવર્ત, સં. Baron A. von Staël-Holstein, Shanghai, 1926

છાંદોંઉંપં છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્

જર્નલ રોંએંસોં Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland

તંસં તત્ત્વસંગ્રહ, G. O. S.

દીંનિં દીધનિકાય, P.T.S.

બૃંઉંપં બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ્

બોધિં શાન્તિદેવકૃત બોધિચર્યાવતાર

બોધિંપં બોધિચર્યાવતારપંજિકા, સં. Poussin, Bibliotheca Indica

મધ્યંકાં નાગાર્જુનકૃત મૂલમધ્યમકકારિકા

મધ્યંવૃં મૂલમધ્યમકકારિકા ઉપરની ચંદ્રકીર્તિની મધ્યમકવૃત્તિ, સં. Poussin, Bibliotheca Buddhica.

મંનિં મજ્ઞિમનિકાય, P.T.S.

મહાંવ્યું મહાવ્યુત્પત્તિ, Bibliotheca Buddhica

મિલિન્દપં મિલિન્દપગ્ઠ, સં. Trenckner, 1880

મુંઉંપં મુંડક ઉપનિષદ્

લંકાં લંકાવતારસૂત્ર, સં. B. Nanjio, Kyoto, 1923

શિંસં શાન્તિદેવકૃત શિક્ષાસમુચ્ચય, સં. C. Bendall, Bibliotheca Buddhica

સદ્ધર્મપું સદ્ધર્મપુંડરીક, સં. H. Kern and B. Nanjio, Bibliotheca Buddhica

સંંનિં સંયુત્તનિકાય, P.T.S.

સુલાંસં સુભાષિતસંગ્રહ, સં. C. Bendall

ZDMG Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

પ્રાકૃત્યન

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં દીધેલાં ૧૯૩૨ના વર્ષનાં અધરચંદ્ર મુખરજી વ્યાખ્યાનોરૂપે આ થોડાંક પૃષ્ઠો લખાયેલાં. પોતાની સમક્ષ ઉપસ્થિત સમસ્યાનો જે ઉકેલ ઊદ્ધે શોધી કાઢેલો તેને દર્શાવવાનો અહીં મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ દેશની દર્શન અને ધર્મની બધી જ પરંપરાઓ આગળ દુઃખમુક્તિની એક સમાન સમસ્યા હતી. અને આ દુઃખમુક્તિ તૃણાક્ષયથી જ થાય છે એમ ઉપનિષદના ઋષિમુનિઓએ પોકારીપોકારીને કહ્યું છે. બુદ્ધેય આ મતનો સ્વીકાર કર્યો; પરંતુ ઉપાયની આખતમાં ધરમ્ણથી તેમનાથી વિરુદ્ધ જઈને તેમણે એક હિંમતભર્યું પગલું ભર્યું અને અનાતમવાદનું તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું. અને તેમ છતાં તેઓ એક જ ધ્યેયે પહોંચ્યા.

જે મિત્રો અને શિષ્યોએ એક યા બીજી રીતે મને સહાય કરી છે તેમનો હું આભાર માનું છું. સૂચીઓ તૈયાર કરવા બદલ મારા એક શિષ્ય અને વિદ્યાભવનમાં અમારી સાથે કામ કરનારા શ્રી જયન્તીલાલ આચાર્ય, બી. એ., મારા આભારના અધિકારી બન્યા છે.

વિશ્વભારતી

શાન્તિનિકેતન

સપ્ટેમ્બર ૧૦, ૧૯૩૩

વિદુશેખર ભટ્ટાચાર્ય

विषयनिर्देश

प्रथम व्याख्यान :

प्रास्ताविक

१-२६

द्वितीय व्याख्यान :

पायाती समस्या

३०-६३

सूचियों :

विशेषनामसूचि

६५-६६

अर्थनामसूचि

(अ) संस्कृत-पालि

६७-६८

(ब) अन्य

६८

संस्कृत-पालिशब्दसूचि

६९-७०

पारिभाषिकशब्दसूचि

७१

विषयसूचि

७२

પ્રથમ વ્યાખ્યાન

પ્રાસ્તાવિક

આ વ્યાખ્યાનોમાં ચર્ચવા ધારેલા ખાસ ચોક્કસ મુદ્દાઓ પર આવતા પહેલાં આપણે બુદ્ધતા આગમન પહેલાંની આ દેશની ધાર્મિક અને દાર્શનિક વિચારધારાઓનું વિહંગાવલોકન કરી લઈએ જેથી બુદ્ધે જગતને આપેલા સંદેશ અને ઉપદેશને આપણે બરાબર સમજી શકીએ.

સૌ પ્રથમ આ ક્ષેત્રમાં આપણે જેઓ પાછળથી ધર્મક્રિયાઓ કરનાર કર્મીઓ કે યજ્ઞો કરનાર યાજ્ઞિકો તરીકે ઓળખાયા તેમને મળીએ છીએ. ઐહિક અને પારલૌકિક સુખ અને ભોગ માટેના જ નહિ પરંતુ મુક્તિ કે અમરત્વ માટેનાય સાધન તરીકે વિવિધ યજ્ઞો અને કર્મોને આ ક્રિયાકાંડીઓ ગણાવતા. તેઓ આ ભાવનું ગાયા કરતા : ‘અમે સોમરસ પીધા છે અને અમર બન્યા છીએ. અમે જ્યોતિ પામ્યા છીએ અને દેવોને બાણ્યા છે. દુશ્મન અમને શું કરી શકે? અમૃતને જરા શું અસર કરી શકે?’ (ઋગ્વેદ, ૮.૪૮.૩.) ભગવદ્ગીતાના મહાન લેખકે વર્ણન કર્યું છે તે અનુસાર તેઓ ભોગને વરેલા હતા અને સ્વર્ગ તેમનું ધ્યેય હતું. જ્યાં ભોગ અને વિલાસ, સુખ અને ઉન્માદ છે અને જ્યાં ઇચ્છા કરનારની ઇચ્છા પૂરી થાય છે તે સ્વર્ગ જ તેમનું સાધ્ય હતું.

કર્મ શબ્દથી તેઓ વેદવિહિત યજ્ઞો, યાગો અને ક્રિયાકાંડો સમજતા. તેથી કર્મ અને તેના ફળના સંબંધ વિશે કોઈ સિદ્ધાંત કે નિયમ સ્વીકાર્યો વિના તેમને છૂટકો ન હતો. કર્મની શક્તિમાં એમને એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે ઇશ્વરને કંઈ પણ અવકાશ ન હતો. એમની વ્યવસ્થામાં બધું જ યજ્ઞો દ્વારા થતું—જે કે યજ્ઞયાગાદિના અનુષ્ઠાન દરમિયાન તેઓ અનેક દેવોને આહ્વાન કરતા.

અને એ કહેવાની જરૂર નથી કે તેઓ શરીરથી તદ્દન ભિન્ન એવા આત્માના અસ્તિત્વમાં માનતા હતા અને સાથે સાથે એ પણ માનતા કે આત્મા પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવવા આ લોકમાંથી પરલોકમાં જાય છે.

એ પછી એક નોંધપાત્ર પરિવર્તન થયું. ચિન્તકોની એક નવી શાખા અસ્તિત્વમાં આવી. આપણે તેમને જ્ઞાનીઓ કે જ્ઞાનમાર્ગીઓ તરીકે બાણીએ

છીએ. એથી વિશેષ તો તેઓ વેદાન્તીઓ તરીકે જાણીતા છે. તેમની શ્રદ્ધા વૈદિક ક્રિયાકલાપમાંથી ભઠી ગઈ. યજ્ઞોને તેઓએ જેનાથી લાગ્યે જ સંસાર-સાગર તરી શકાય તેવા નબળા તરાપાડૂપ ગણ્યા (પ્લવા હ્રેતે અદઢા યજ્ઞરૂપાઃ). તેમણે કહ્યું, ‘જે કર્મને શ્રેય ગણે છે તે મૂઠ છે, તેઓ વારંવાર ઘડપણ અને મરણ પામે છે. અવિદ્યાથી ઘેરાયેલા મૂઠ પુરુષો અને પંડિતાઈના અભિમાનથી કુલાઈ ગયેલા બુદ્ધિમાન પુરુષો આંધળા વડે દોરાયેલા આંધળાની જેમ લથડિયાં ખાતા અહીંથી તહીં ભટકતા રહે છે.’^૧

તેમણે વિચાર્યું કે ક્રિયાકાંડ અને યજ્ઞોથી અવિનાશી એવું કંઈ પામી શકાતું નથી. અને તેમણે જણાવ્યું કે કર્મ કરીને અહીં પૃથ્વી પર આપણે જે કંઈ પામીએ છીએ તે જેમ નાશ પામે છે તેમ યજ્ઞો અને પુણ્યકર્મો દ્વારા પરલોકમાં જે પામીએ છીએ તે પણ નાશ પામે છે.^૨

એ તો સ્વાભાવિક જ છે કે તેમને કંઈક અવિનાશી અને સ્થિર જોઈતું હતું જેના ઉપર તેઓ હંમેશાં શાન્તિથી વિશ્રાન્ત થાય. પણ તે અવિનાશી ચીજ શી હતી અને ક્યાં હતી? તેમને લાગ્યું કે તે એવું કંઈક છે જે પોતાની અંદર છે, બહાર નથી. તે ઉત્પન્ન થઈ નથી કે મેળવાયેલ નથી, પરંતુ હંમેશ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, અને એટલે જ તો તેને માત્ર પ્રત્યક્ષ કરવાની જ રહે છે. અને તે આત્મા સિવાય બીજી કોઈ ચીજ નથી.

પાણીમાં યોગળી ગયેલા મીઠાની જેમ જે વિશ્વમાં વ્યાપેલ છે, જે પૃથ્વીનો અન્તર્યામી હોઈ પૃથ્વીમાં રહે છે છતાં જેને પૃથ્વી જાણતી નથી, જેનું શરીર પૃથ્વી છે, જે પૃથ્વીમાં રહેલો ચાલક છે, અને જે આમ અન્તર્યામી નિયન્તા અવિનાશી વિરાટ આત્મા છે તેનાથી જીવાત્મા અભિન્ન છે.

અને તેમણે વારંવાર ભારપૂર્વક કહ્યું છે, ‘એક આત્માને જ જાણો અને બીજી વાતો છોડો. તે જ અમૃતનો સેતુ છે.’^૩

તેમના સઘળા ચિન્તનનું કેન્દ્ર આત્મા હતો. “જે આત્મા છે તે દીકરા કરતાં વહાલો છે; ઘન કરતાં વહાલો છે; બીજી બધી વસ્તુઓ કરતાં વહાલો છે; તે બીજી વસ્તુ કરતાં આપણી વધારે નજીક છે. જે માણસ આત્મા સિવાયની બીજી કોઈ વસ્તુને વહાલી ગણે છે, તેને જો કોઈ એમ કહે કે, ‘તારી વહાલી વસ્તુ નાશ પામશે,’ તો તે વાત સાચી છે, કારણ કે એવી

૧. મુંડકોપ ૧.૨ ૭-૮

૨. ઈશાન્દો ૮.૧.૬

૩. તમેવૈકમાત્માનં જ્ઞાનથ, અન્યા વાચો વિમુચ્ચથ, અમૃતસ્વૈષ સેતુઃ । મુંડકોપ ૨.૨.૫

વસ્તુ ખરેખર નાશ પામે એવી હોય છે. તેથી માણસે આત્માને જ વહાલો માનવો જોઈએ, ને તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે માણસ આત્માને જ વહાલો માને છે અને તેની જ ઉપાસના કરે છે, તેની વહાલી વસ્તુ કદી નાશ પામતી નથી.” (બૃહદાં ૧.૪.૮.).

અને તેમણે કહ્યું કે જે આત્માને જાણે છે તે દુઃખને જાણે છે. (છાન્દો ૭.૧.૩). આ આત્મા સેતુ છે, પાળ છે કે જેને લઈને લોકો સેજાસેજા, છિન્નભિન્ન નથી થતા. એ પાળને રાત્રિ અને દિવસ ઓળંગતા નથી. એને ઘડપણ આવતું નથી. એનું મરણ નથી. એને શોક નથી. પુણ્ય કે પાપ એને સ્પર્શતા નથી. બધાં પાપ એને સ્પર્શ્યા વિના જ પાછા બળે છે; કારણ કે બ્રહ્મલોક પાપરહિત છે. (છાન્દો ૮.૪.૧).

તેઓ આત્માને બધાને વશ કરનાર, બધાનો ઈશ અને બધાનો અધિપતિ ગણતા.^૪ તેઓ માનતા કે જગત તેમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે, તે જગતનો ધારક છે અને તેમાં જ પ્રલયકાળે આ જગત લય પામે છે.

આત્મા વિશેની યાજ્ઞિકો અને વેદાન્તીઓની માન્યતાઓનો ભેદ પણ અહીં નોંધીએ. યાજ્ઞિકો માત્ર એટલું જ માને છે કે આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે, જ્યારે વેદાન્તીઓ આ મુદ્દા પર તેમની સાથે સહમત હોવા છતાં ઉપર જણાવેલાં તેનાં બીજાં લક્ષણો પણ સ્વીકારે છે.

આ વિચારણાના દોરને અનુસરતા આ આચાર્યો અર્થાત્ વેદાન્તીઓ સ્વાભાવિક રીતે એવા વિચારે પહોંચ્યા કે જ્ઞાન અને કામક્ષય દ્વારા જ મુક્ત થઈ શકાય. અને તેમણે સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યું, “વિદ્યાસ્ત્રી જ અમર થવાય છે.”^૫ કામનાં પરિણામો વિશે તેઓ આપણને જણાવે છે કે, “માણસ કામનાઓનો બનેલો છે. જેવી તેની વાસના હોય છે, તેવો તે નિશ્ચય કરે છે; જેવો નિશ્ચય કરે છે, તેવું કાર્ય કરે છે; જેવું કાર્ય કરે છે, તેવું ફળ પામે છે.” (બૃહદાં ૪.૪). વળી બીજો પ્રલોક જણાવે છે કે, “માણસનું મન જેમાં ચોંટી જાય, તેને મેળવવા તે કર્મ કરે છે. આ જગતમાં તે જે કંઈ કર્મો કરે છે, તેનું ફળ પરલોકમાં તે ભોગવે છે. તે ભોગવી રહ્યા પછી તે પરલોકમાંથી આ લોકમાં ફરી કર્મ કરવા માટે આવે છે. આટલી વાત કામનાથી ઘેરાયેલા માણસની કરી. હવે જે માણસને કામના નથી હોતી તેને વિશે. જેને કામના નથી તે કામનાથી મુક્ત છે, તેની કામનાઓ અંધી સંતોષાઈ

૪. સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેજ્ઞાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ । બૃહદાં ૪.૪.૨૨

૫. વિદ્યાયા વિન્દતેઽમૃતમ્ । કેનોપ૦ ૨.૪

ગઈ છે, તેને આત્મા સિવાય બીજા કશાની કામના નથી, તેના પ્રાણ શરીર છોડી આત્મા જતા નથી, તે પ્રહ્લ હોઈ પ્રહ્લમાં ભળી જાય છે.” એને વિશે આવો શ્લોક છે : માણસના હૃદયમાં જે કામનાઓ રહેલી છે તે બધી જ્યારે છૂટી જાય છે ત્યારે તે માણસ મરણને અધીન હોવા છતાં અમર બને છે; અને આ દેહે જ પ્રહ્લને પામે છે.^૬

અને વધારામાં કહ્યું છે કે, “આ જાણીને પ્રાચીન લોકો સંતાનની કામના રાખતા ન હતા. તેઓ કહેતા કે આપણને આ આત્મા અને આ લોક મળ્યો છે તો પછી આપણે સંતાન મેળવીને શું કરીશું? અને સંતાનની કામના છોડીને, ધનની કામના છોડીને, સ્વર્ગાદિ લોકની કામના છોડીને તેઓ મુનિ થઈ વિચરતા (ભિક્ષાચર્યં ચરન્તિ).” (બૃહહા ૦ ૪.૪.૨૨).

આમ યાજ્ઞિકોથી સાવ ઊલટા તેઓ આત્મજ્ઞાનની ખોજમાં બધી જ જાતની કામનાઓથી ઉપર ઊઠીને ઘરખારનો ત્યાગ કરે છે, વનમાં રહે છે કે પરિત્રાજક મુનિ બની વિચરે છે.

યાજ્ઞિકો અને વેદાન્તીઓની જે આત્યન્તિક માન્યતાઓનો સમન્વય સાધવા પ્રયત્ન કરનાર એક મધ્યમમાર્ગી વિચારધારા પણ તે કાળે અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. તે વિચારધારા પ્રમાણે માત્ર કર્મો—જેને તે અવિદ્યા તરીકે ઘટાવતી—કે માત્ર વિદ્યા સ્વતંત્રપણે કંઈ જ કરી શકે નહિ પરંતુ ધ્યેય-પ્રાપ્તિને માટે તો બંનેનો સમુચ્ચય આવશ્યક છે, કારણ કે તે વિચાર-ધારા કહે છે કે કર્મ(અવિદ્યા)થી તો મૃત્યુને તરી શકાય પણ અમૃતને મેળવવા માટે તો વિદ્યાનો જ આશરો લેવો પડે. (ઈ શોપ ૦ ૧૧).

જે હો તે, આત્મજ્ઞાનના ઉપાયનો વિચાર કરીએ તો તે ઉપાય મુખ્યપણે યોગ છે. એ યુગમાં યોગ ખૂબ વિકસેલો હતો એવું માનવાને નક્કર પુરાવા છે. યોગસાધનામાં જેનું જ્ઞાન ખૂબ આવશ્યક છે તે સૂક્ષ્મ-નાડીતંત્ર વિશે ય તે આચાર્યો અમુક અંશે જાણતા હતા.

હવે આ અને આના જેવી યાજ્ઞિકો અને વેદાન્તીઓની વાતો વૈદિક ગ્રંથોમાં સંગૃહીત કરવામાં આવી હોઈ વખત જતાં સ્વાભાવિક રીતે જ એ ગ્રંથોને આત્મવિદ્યા ઉપરના પરમ પ્રમાણ તરીકે ગણવામાં આવ્યા, અને તેમની અનુજ્ઞા સિવાય કશું સ્વીકારવામાં આવતું નહિ. વેદોના પ્રામાણ્યમાં

૬. યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેડસ્ય હૃદિ સ્થિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોડમૃતો ભવત્યત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥

રહેલી આ પ્રચલન શ્રદ્ધાએ આપણા દેશમાં ધાર્મિક વિચારોને ઘાટ આપવામાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે પણ તે વાત અહીં પ્રસ્તુત નથી.

પ્રમાણ તરીકે વેદોની જે પકડ હતી તે ધીમે ધીમે ઢીલી થવા લાગી. જ્ઞાનીઓના માર્ગને અનુસરતી સાંખ્ય વિચારધારા અસ્તિત્વમાં આવી. તેણે વૈદિક ક્રિયાકલાપને, તેમાં પશુહિંસા થતી હોઈ, અશુદ્ધ જાહેર કર્યો અને જણાવ્યું કે તે અશુદ્ધ હોઈ મુક્તિ ન આપવી શકે અર્થાત્ સર્વ દુઃખોને દૂર ન કરી શકે. આમ જો કે સાંખ્યોએ વૈદિક ક્રિયાકલાપનો સંપૂર્ણ ખલિષ્કાર કર્યો તેમ છતાં તેમણે તેમના દર્શન માટે મોટા ભાગની સામગ્રી ખાસ જ્ઞાનકાંડના વૈદિક ગ્રંથોમાંથી એકત્રિત કરી છે. તેમણે આત્મસિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો—જો કે તેમાં તેમણે પરિવર્તન કર્યું. પરંતુ તેમના દર્શનમાં ઈશ્વરને કોઈ સ્થાન ન હતું. તેઓ જગતના સર્જન અને પ્રલયમાં માનતા હતા પણ તેને માટે ઈશ્વરને સ્વીકારવાની કોઈ જરૂર તેમને લાગી નહિ, કારણ કે તે બંને હકીકતો તેમણે જુદી રીતે સમજાવી, ઘટાવી.

હવે તરત જ આ ક્ષેત્રમાં આચાર્યો ઉપર આચાર્યો અને ચિન્તકો ઉપર ચિન્તકો દેખા દેવા લાગ્યા. તેઓએ જણાવ્યું કે અમે પોતે વૈદિક પરમ્પરાથી સ્વતંત્ર રીતે મુક્તિનો માર્ગ શોધ્યો છે. તેઓ લોકોને પોતાની તરફ આકર્ષવા લાગ્યા. વેદના પ્રામાણ્યને ફગાવી દેવામાં આવેલું હોઈ તેમના વિચારસ્વાતંત્ર્યને દાબમાં રાખી શકે એવું કંઈ રહ્યું ન હતું. તેમને અંતરનો અવાજ વ્યક્ત કરવાની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી. આ આચાર્યો અને ચિન્તકો બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ બંને થા હતા. અનેક સંપ્રદાયો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને આ સંપ્રદાયોમાં ય ભિન્ન મત ધરાવતા સંપ્રદાયોનો ઉમેરો થતો રહ્યો. એ ભિન્ન મતો હતા—જગત અને આત્મા નિત્ય છે; તેઓ નિત્યાનિત્ય છે; અથવા, તેમના કેટલાક પ્રકારો નિત્ય છે અને કેટલાક અનિત્ય છે; જગતને અંત છે, જગત અનંત છે; જગત અને જીવ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે; મૃત્યુ બાદ જ્ઞાનસહિત કે જ્ઞાનરાહિત આત્માનું અસ્તિત્વ છે; જીવનો સંપૂર્ણ વિનાશ થાય છે; વસ્તુઓ ક્ષણિક હોઈ ક્રિયા સંભવી શકે નહિ, અને તેથી આત્માનું અસ્તિત્વ પણ નથી, તેથી જ તો તેના નિત્ય હોવાનો કે અનિત્ય હોવાનો પ્રશ્ન પણ રહેતો નથી; ક્રિયા તદ્દન શક્ય છે અને તેથી માની શકીએ કે આત્મા અને બીજી વસ્તુઓ સદાકાળ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; માત્ર સાધના—ક્રિયાથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે; જ્ઞાન બંધનું કારણ છે, કેમ કે જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે વિવાદ છે જે મનને કુલુષિત કરનાર કલેશને પેદા કરે છે; બીજી બાજુ, અજ્ઞાનમાંથી

આ આકૃત ઊભી થવાની શક્યતા નથી; અને આ જ જ્ઞાન છે એવો નિશ્ચય કરવો અસંભવ છે, કારણ કે આ મુદ્દા પર દર્શનકારોમાં મતભેદ છે; શુભ કે અશુભ કર્મનું કંઈ ફળ નથી; જગતની ઉત્પત્તિ કાળમાંથી કે સ્વભાવમાંથી કે પ્રકૃતિમાંથી છે; વગેરે વગેરે. એટલા બધા આ મતો છે કે તે બધાને ગણાવવા અશક્ય છે. આ સિદ્ધાંતોને માનનારાઓએ તેમને માનવા માટેનાં કારણો આપેલાં છે જેમાં આપણે અહીં પૂરેપૂરા ઊતરી શકીએ નહિ. ઉપરાંત, ગાયત્રી માફક ભોજન લેવું, નિરાહારી રહેવું, માત્ર આડનાં પાન ખાઈને કે માત્ર શેવાળ ખાઈને કે માત્ર જળ લઈને રહેવું, પાણીમાં રહેવું, વગેરે તપસ્યાઓ અને દેહદમનના વિવિધ પ્રકારોનું આચરણ કરતા ભિન્ન ભિન્ન ધાર્મિક માન્યતાઓ ધરાવતા તપસ્વીઓ પણ હતા. આ બધી તપસ્યાઓ તેઓ નિઃશંકપણે ઇન્દ્રિયજન્યના પ્રયોજનથી કરતા.૭

આ દર્શનકારો અને તપસ્વીઓ, શ્રમણો અને ગ્રાહણો પોતાના વિશાળ અનુયાયી સમુદાય સાથે દેશના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં જઈ ધાર્મિક અને દાર્શનિક આબતોની ચર્ચાઓ એવી રીતે કરતા કે પ્રસ્થાપિત ગ્રાહણ વિચારધારાના યુગ પછીનો આ યુગ ભારતીય વાહવિદ્યાનો યુગ બની ગયો હતો.

આ કાળે જ્યારે દેશ આવી દાર્શનિક અને ધાર્મિક વિચારધારાઓ અને ચર્ચાઓથી ધમધમતો હતો ત્યારે જૈનોના ચૌવીસમા તીર્થંકર મહાવીર—જેમની વાત અહીં પ્રસ્તુત નથી—સાથે ગૌતમ બુદ્ધ દરમ્યાં દાખલ થયા.

બુદ્ધના વ્યક્તિત્વમાં આપણું ધ્યાન ખેંચે એવી જે એક વસ્તુ છે તે છે તેમનું નખશિખ બુદ્ધિવાદીપણું. અને મને લાગે છે કે આ વસ્તુ તે જે પરિસ્થિતિમાં જન્મ્યા તેને મહદંશે આભારી છે. અમુક વાત પરંપરાથી આવી આવે છે માટે સાચી છે એમ કહેવું એમને ગમતું નહિ. તેઓ હંમેશાં પોતાની માન્યતાઓને બુદ્ધિના મજબૂત પાયા ઉપર જ માંડતા. કહેવાય છે કે તેમણે એક વાર કાલામોને જણાવ્યું હતું કે, “હે કાલામો! મેં આ તમને કહ્યું, પરંતુ તમે તેનો સ્વીકાર તે કેવળ અનુશ્રુત છે માટે ન કરશો, કેવળ પરંપરાગત છે માટે ન કરશો, કેવળ ભૂતકાળમાં આવી જ વાત કહેવાઈ છે માટે ન કરશો, કેવળ તમારા ધર્મગ્રંથ પિટકને અનુકૂળ છે માટે ન કરશો, કેવળ તર્કને માટે ન કરશો, કેવળ નયને માટે ન કરશો, કેવળ વિતર્કને

૭. નિરાહારી મનુષ્યના વિષયો તો તેનાથી પાછા વળે છે, પરંતુ વિષયો માટેનો તેનો રસ (કામ) દૂર થતો નથી એમ કહીને ગીતાકારે તો આવા પ્રયત્નોની સવ નિરર્થકતા દર્શાવી છે. ભગવદ્ગીતા : ૨.૫૯.

માટે ન કરશો, કેવળ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રત્યે ક્ષમા દાખવવા ન કરશો, કેવળ તમને અનુકૂળ છે માટે ન કરશો, કેવળ તેનો કહેનારો શ્રમણ તમારો પૂજ્ય છે માટે ન કરશો, કિન્તુ જો તમે તેને કલ્યાણકર અને નિર્દોષ સમજતા હો અને તેને ગ્રહણ કરવાથી કલ્યાણ અને કુશલ થશે એમ તમને ખરેખર ખાતરી હોય તો જ તમે તેને સ્વીકારજો.”^૯

બુદ્ધ પોતાના અનુયાયીઓને પણ દઢપણે કહ્યું હતું કે, “હાથા માણસો સોનાને કાપી, તપાવી, ઘસી તેની પરીક્ષા કરીને જ તેને ગ્રહણ કરે છે. તેની જ રીતે હે બિહ્મુઓ! તમે મારાં વચનોને પરીક્ષા કર્યા પછી જ સ્વીકારજો; મારા તરફના આદરને કારણે જ મારાં વચનોને સ્વીકારશો નહિ.”^{૧૦}

બુદ્ધ તેમના શિષ્યોને વારંવાર કહેતા કે, “જો કે સ્થવિર (વડીલ), અનુભવી, તથાગત કે સંઘ વસ્તુઓને સમજાવી શકે તેમ છતાં સત્સનો નિશ્ચય કરવામાં યોધિસત્વ તો યુક્તિનું શરણું (યુક્તિસરણ)^{૧૦} લે છે, તે કોઈ બ્યક્તિનું શરણું (પુદ્ગલસરણ) લેતો નથી. આમ તે યુક્તિનું જ શરણું

૮. અંગુ ૦ નિ ૦ ૩.૬૫૩

૯. તાપાચ્છેદાચ્ચ નિકષાત્ સુવર્ણમિવ પણ્ડિતૈઃ ।

પરીક્ષ્ય મિક્ષવો ગ્રાહ્યં મદ્વચો ન તુ ગૌરવાત્ ॥ જ્ઞાનસારસમુચ્ચય, ૩૧

‘જ્ઞાનસારસમુચ્ચય’ ગ્રંથ મૂળ સંસ્કૃતમાં લખાયેલો છે અને તે આર્યદેવના નામે ચઢેલો છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ મળતો નથી પરંતુ ભારતના ઉપાધ્યાય કૃષ્ણુરવ અંતે તિબેટના બિહ્મુ ધર્મગ્રંથો (Chos kyi ses rab) કરેલું તેનું તિબેટી ભાષાંતર ઉપલબ્ધ છે. જુઓ Tanjur, mdo, tsha, પૃ ૨૬; Cordier, IH, પૃ. ૨૯૮. તિબેટી ભાષામાં તેને Ye ses sñin po kun las buts pa કહે છે. તે ૩૮ કારિકાઓનો સંગ્રહ છે. આમાંની કેટલીક સુભાષિતસંગ્રહમાં ઉદ્ધૃત છે. ઉપર આપેલી સંસ્કૃત કારિકા ‘તત્ત્વસંગ્રહપગ્નિકા’માં પૃ ૧૨ અને ૮૭૮ ઉપર ટાંકેલી છે. તેનું તિબેટી ભાષામાં રૂપાંતર Csoma de Körös કૃત *Grammar of the Tibetan Language*, ૧૮૩૪, પૃ. ૧૬૮ ઉપર છે. સરખાવો હરિભદ્રના વલણને મૂર્ત કરતી નીચેની કડી:

પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય તસ્ય કાર્યઃ પરિગ્રહઃ ॥

‘મને મહાવીર પ્રત્યે પક્ષપાત નથી કે કપિલ અને બીજા પ્રત્યે દ્વેષ નથી; પરંતુ જેની વાત તર્કસંગત હોય તેને સ્વીકારવી જોઈએ.’

૧૦. કેટલીક વાર ૦સરણ ને સ્થાને ૦શરણ પાઠ પણ મળે છે. જુઓ ધર્મસંગ્રહ, ૫૩. હકીકતમાં અર્થ તો એક જ છે.

સ્વીકારતો હોઈ અને વ્યક્તિનું શરણુ ન સ્વીકારતો હોઈ, નથી તો સત્યના માર્ગથી ચલિત થતો કે નથી બીજાની માન્યતાને ઉછીની લેતો.”^{૧૧}

બુદ્ધના વ્યક્તિત્વનું બીજું એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું લક્ષણ છે તેમની વ્યવહારુતા. કોઈ પણ રીતે ધ્યેયે ન પહોંચાડી શકનાર ઠાણું ચિન્તન તેમને જોઈતું નથી. તેમને જોઈએ છે કર્મ. જેમ વૈદ્યરાજ જરૂરથી જરા ચ વધારે કે જરા ચ ઓછી દવા રોગીને દેતા નથી, તેમ ભગવાન પણ બ્યારે ખૂબ આગ્રહ કરવામાં આવે છે, ત્યારે જિજ્ઞાસુના ધ્યેયને સિદ્ધ ન કરે એવું બોલવા કરતાં મૌન રહેવું વધુ પસંદ કરે છે. વારંવાર પૂછવા છતાં જે વસ્તુઓને તેમણે ન સમજાવી તે વસ્તુઓ વિશેના તેમના સંવાદો આપણે અહીં ચાદ કરીએ. તત્કાલ જાણવા માટે અહીં હું તમને તેમનો સાર આપું છું.^{૧૨}

એ યુગમાં દેશમાં કેટલાક સિદ્ધાંતો લોકોના મનને વિક્ષિપ્ત કરી રહ્યા હતા; જેમ કે, જગત નિત્ય છે, જગત અનિત્ય છે; જગતને અંત છે, જગત અનંત છે; આત્મા એક વસ્તુ છે, શરીર બીજું; તથાગતનું—સન્તનું^{૧૩} મૃત્યુ પછી અસ્તિત્વ છે, તથાગતનું મૃત્યુ પછી અસ્તિત્વ નથી; તથાગતનું મૃત્યુ પછી અસ્તિત્વ ચ નથી કે નાસ્તિત્વ ચ નથી.

આ પ્રશ્નો ભગવાન બુદ્ધને જુદા જુદા પ્રસંગો ઉપર જુદી જુદી વ્યક્તિઓએ પૂછ્યા પણ તેમણે કદી તેમનો ખુલાસો ન કર્યો અને મૌન રહ્યા. ભગવાન બુદ્ધની દોરવણી નીચે જે માલુમકચપુત્ત ધાર્મિક જીવન ગાળી રહ્યો હતો તેણે એક વાર નિશ્ચય કર્યો કે આ પ્રશ્નોનો ‘હા’ કે ‘ના’માં સ્પષ્ટ જવાબ મેળવવો અને ભગવાન જો એવો જવાબ ન આપે તો તેમની આધ્યાત્મિક નેતાગીરી છોડી દેવી.

૧૧. બોધિસત્ત્વભૂમિ, ૧.૧૭ (અભિ. કો. ૯.૨૪૬)

પુનર્વોધિસત્ત્વઃ પ્રજાનન્ યુક્તિપ્રતિસરણો ભવતિ ન સ્થવિરેણામિજ્ઞાનેન વા પુદ્ગલેન તથાગતેન વા સદ્ધેન વા હમે ધર્મા માષિતા इति पुद्गलसरणो भवति । स एवं युक्तिप्रतिसरणो न पुद्गलप्रतिसरणस्तत्त्वार्थान्न विचलति अपरप्रत्ययश्च भवति ।

કેટલીક વાર યુક્તિ^૦ અદ્ભે ધર્મ^૦ (= સત્ય) પાઠ મળે છે. મહાવ્યુ. ૦, § ૭૪ : ધર્મપ્રતિસરણેન ભવિત્વંચ ન પુદ્ગલપ્રતિસરણેન ।

૧૨. મ. નિ. ૦, ભાગ ૧, પૃ. ૪૨૬ થી, ૪૮૩ થી; સં. નિ. ૦ (અવ્યાકત સંયુત્ત), ભાગ ૪, પૃ. ૩૭૪ થી.

૧૩. બુદ્ધધોષ પ્રમાણે આવા પ્રસંગોએ તથાગતનો અર્થ જીવ છે.

ભગવાને કહ્યું કે મેં તને (માહુકચપુત્તને) મારું ગુરુપદ સ્વીકારવાનું એ શરતે કહ્યું ન હતું કે હું તને આ વિશેષ પ્રશ્નોના જવાબ આપીશ, ન તો તે (માહુકચપુત્તે) મને એવું કહ્યું હતું કે હું તમારું ગુરુપદ તો જ સ્વીકારીશ જો તમે આ વિશેષ પ્રશ્નોના વિશદ ઉત્તરો આપશો. વધારામાં ભગવાને માહુકચપુત્તને કહ્યું કે જો તું તારો આગ્રહ ચાલુ જ રાખશે તો તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવતાં પહેલાં તું પોતે કદાચ મરણ પામશે, કારણ કે તે તો એના જેવું છે કે પુષ્કળ ઝેર પાયેલા બાણથી ઘવાયેલા માણસને માટે તેનાં સગાંવહાલાંઓએ વૈધરાજને ખોલાવ્યા હોય ત્યારે ઘવાયેલો માણસ કહે કે ત્યાં સુધી પોતે બાણ જેથી કાઢવા નહિ દે જ્યાં સુધી તે નહિ જાણે કે તે બાણ બ્રાહ્મણનું છે, ક્ષત્રિયનું છે, વૈશ્યનું છે કે શૂદ્રનું છે; તે બાણ મારનારનું નામ શું છે; તે બાણ મારનાર લાંબો છે, ઠીંગણો છે કે મધ્યમ છે; તે કાળો છે, ઘઉંવર્ણો છે કે પીળો છે; તે આ ગામનો છે, તે ગામનો છે, શહેરનો છે કે મહાનગરનો છે; બાણની પુંખ સમડીના પીંછાની છે કે બાજના પીંછાની છે; વગેરે વગેરે. આ બધી વિગતો જાણ્યા પહેલાં તે અવશ્ય મરી જશે. બરાબર આ જ રીતે માણસ આ પ્રશ્નોના ઉકેલનો આગ્રહ રાખશે તો તે તેમના ઉકેલ પહેલાં મૃત્યુ પામશે.

વળી, બુદ્ધ આવા પ્રશ્નો બાબતે પોતાના મૌન માટે બીજું પણ કારણ આપ્યું છે. તે આ છે. તેમને એવું વિચારવાને પૂરતાં કારણો હતાં કે જો તે જવાબ આપે તો પૂછનાર તે જવાબો સમજી ન શકે કે ઊંધું સમજે. ઉપરાંત, પોતાના મધ્યમા પ્રતિપદ્ધતા^{૧૪} સિદ્ધાન્તની સાથે સંવાદી રહીને તે 'હા' કે 'ના'માં જવાબ આપી શકે નહિ, કેમ કે જો 'હા'માં જવાબ આપે તો શાશ્વતવાદ આવે અને 'ના'માં જવાબ આપે તો ઉચ્છેદવાદ^{૧૫}

૧૪. મધ્યમા પ્રતિપદ્ધતે એ છે : એક કામભોગાસક્તિ (કામેસુ કામસુલ્લિકાનુયોગ) અને દેહદમન (અત્તકિલ્મથાનુયોગ) આ બે અન્તોને છોડનારી જેની દેશના ભગવાને 'ધમ્મ-ચક્કપવત્તનસુત્ત'માં આપી છે અને બીજી અસ્તિ-તારિત, નિત્ય-અનિત્ય, આત્મન-અનાત્મન જેવા બે અન્તો (કોરિઓ)ને છોડનારી. જુઓ મધ્યઠંકાં, ૧૫.૭ :

કાત્યાયાનાવવાદે ચ અસ્તિ નાસ્તીતિ ચોભયમ્ ।

પ્રતિષિદ્ધં ભગવતા ભાવાભાવવિભાવિના ॥

સાથે સાથે જુઓ મધ્યઠંકાં, પૃં ૨૬૯, સંઠનિં, ભાગ ૨, પૃં ૧૭;

કાંપં, § ૬૦

૧૫. મધ્યઠંકાં, ૧૫.૧૦; ચતુસ્તવ, ૩ (અચિન્ત્યસ્તવ).૨૧ :

અસ્તીતિ શાશ્વતગ્રાહો નાસ્તીત્યુચ્છેદદર્શનમ્ ।

આવે. પરંતુ પોતે તો એમાંથી એકેયને સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેમનો સિદ્ધાંત તો ખંનેથી મુક્ત છે.^{૧૬}

બુદ્ધનું આ વલણ તેમના પ્રથમ પ્રવચન વળતેય જણાય છે. પોતાને બાધિવૃક્ષ નીચે જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો તેનો ઉપદેશ દેવાને તેઓ ઈચ્છતા ન હતા, કારણ કે એ જાણતા હતા કે એ સત્ય એટલું સૂક્ષ્મ છે કે મનુષ્યો તેને ગ્રહણ કરી શકશે નહિ. આ વાત લંકાવતાર (પૃષ્ઠ ૧૧૪)માં બહુ સ્પષ્ટપણે કહી છે. ત્યાં કહ્યું છે કે લોકો સત્યને સમજી શકે તેમ ન હતા અને તેથી તેઓને ગભરાવી ન મારવા તથાગતો તેમને પ્રશ્નો સમજાવતા નથી.^{૧૭}

આધુનિક વિદ્વાનોએ બુદ્ધના આ મૌનને સમજાવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. અને પ્રાચીન આચાર્યોમાંય આ વિષય ઉચ્ચ ચર્ચાનો રહ્યો છે. પ્રશ્ન આ છે : શું બુદ્ધ પોતે આ પ્રશ્નોના જવાબ જાણતા હતા? તેમનું મૌન તેમના પોતાના અજ્ઞાનના કારણે હતું કે પછી તે સમસ્યાઓના ઉકેલો જાણતા હોવા છતાં ઉપરનાં કારણોસર તેમણે તેમની ઇચ્છાવટ ન કરી? હવે, શું આપણે એવું ખરેખર વિચારી શકીએ કે બુદ્ધ પોતે આ સમસ્યાઓ વિશે કોઈ ચોક્કસ નિર્ણય પર આંચા ન હતા અને તેથી તે મૌન રહ્યા હતા? જો એમ હોય તો, તે હકીકત છાવરવાથી તેમને શો લાભ? રખેને પોતાના શિષ્યો પોતાનામાં રહેલો વિશ્વાસ ગુમાવે એ ખીકે બુદ્ધ જેવો ઉપદેશક પોતાના અજ્ઞાનને છુપાવે એવી કલ્પના કોઈ પણ ન કરી શકે. માલુંકચપુત્ર સાથેના તેમના સંવાદમાં એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે કે તેમને એની પડી ન હતી. કોઈ તેમનું શુરુપદ

૧૬. શાશ્વતોચ્છેદનિર્મુક્તં તત્ત્વં સૌગતસમ્મતમ્ । અદ્વય૦વ૦સં૦, પૃ૦ ૬૨

૧૭. एवमाद्येनोत्तरोत्तरक्रमलक्षणविधिनाव्याकृताति पृष्ठाः स्थापनीयं भगवताव्याकृतमिति वक्ष्यन्ति, न तु ते मोहपुरुषा एवं ज्ञास्यन्ति यथा श्रोतॄणां बुद्धिवैकल्यात्, तथागता अर्हंतः सम्यक्संबुद्धा उत्त्रासपदविवर्जनार्थं सस्वानां न व्याकुर्वन्ति । अव्याकृतान्यपि च महामते तीर्थकरदृष्टि-वादव्युदासार्थं नोपदिश्यन्ते तथागतैः । तीर्थकरा हि महामते एवंवादिनो यदुत स जीवस्तच्छरीरमन्यो जीवोऽन्यच्छरीरमित्येवमाद्येऽव्याकृतवादः । तीर्थकराणां हि महामते कारणविसम्मूढानामव्याकृतम्, न तु मत्प्रवचने । मत्प्रवचने तु ग्राह्यग्राहकविसंयुक्ते विकल्पो न प्रवर्तते । तेषां कथं स्थाप्यं भवेत् । ये तु महामते ग्राह्यग्राहकभिनिविष्टाः स्वचित्त-दृश्यमात्रानवधारितमतयस्तेषां स्थाप्यं भवति । चतुर्विधपदप्रभ्रव्याकरणेन महामते तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः सत्त्वैभ्यो धर्मं देशयन्ति । स्थापनीयमिति महामते कालान्तरदेशनैषा मया कृतापरिपक्वेन्द्रियाणां न तु परिपक्वेन्द्रियाणां स्थाप्यं भवति ।

૫ળી, જુઓ ત૦સં૦, પજ્જિકા સહિત, કારિકા ૩૪૮ (પૃ ૧૨૯).

સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તેની તેમને મન કોઈ ગણતરી ન હતી. તેમણે સ્પષ્ટ-પણે કહ્યું છે કે પોતે દુઃખ શું છે, દુઃખનું મૂળ શું છે, દુઃખક્ષય શું છે અને એનો ઉપાય શો છે એનું વિશ્લેષણ કર્યું છે અને સર્વ પ્રકારનાં દુઃખ-માંથી મુક્ત થવું હોય તો અનુચારીઓએ તે પ્રમાણે જીવવું જોઈએ.

એવું કહેવાય છે કે, (દ્વીનિ ૦ ૨, પૃ ૧૦૦) લગવાને આ પ્રમાણે આનંદને, પોતે મરણપથારીએ હતા ત્યારે, કહ્યું હતું : “બાહ્ય સિદ્ધાંત અને ગુહ્ય સિદ્ધાંત એવો ભેદ કર્યા વિના મેં સત્યની દેશના આપી છે, કારણ કે સત્યને વિશે હું આનંદ! તથાગતને આચાર્યમુષ્ટિ^{૧૮} જેવું અર્થાત્ પોતાની પાસે જ રાખવા જેવું કંઈ નથી.”

તો પછી તેમણે શા માટે સમસ્યાઓને સમજાવી નહિ? કારણ કે, જો તે ન સમજાવે તો એક વિકલ્પ બંધ અને હકીકતમાં મિલિન્દપગ્ન-હ(૪.૨.૨૪)માં રાજાએ એ વિકલ્પ કર્યો છે. રાજાએ કહ્યું કે પુદ્ગલનું મૌન કાં તો તેમના અજ્ઞાનને કારણે હોય, કાં તો કંઈક છુપાવવાની ઈચ્છાને કારણે હોય. પરંતુ પોતાના પુરોગામીઓ અને સમકાલીનોનાં મંતવ્યોનો પડઘો પાડી રહેલા ભદ્રન્ત નાગસેન તે પ્રતિવાદીને જવાબ દેવા સમર્થ હતા. તેમણે જણાવ્યું કે પ્રત્યેક પ્રશ્નનો જવાબ દેવો યોગ્ય નથી, કેમ કે પ્રશ્નો ચાર પ્રકારના હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે : (૧) એકાંશવ્યાકરણીય—નિશ્ચયાત્મક ‘હા’ કે ‘ના’માં જેનો ઉત્તર આપી શકાય. દાખલા તરીકે, ‘શું જે જન્મ્યો છે તે મરવાનો?’ ‘હા’ એ તેનો ઉત્તર છે. (૨) વિભજ્યવ્યાકરણીય—વિભાગ કરીને જેનો ઉત્તર આપી શકાય. દાખલા તરીકે, ‘શું મૃત્યુ પછી દરેક ફરી જન્મે છે?’ આનો ઉત્તર છે : ‘કલેશમાંથી જે મુક્ત થયો છે તે ફરી જન્મતો નથી પરંતુ જે કલેશાવિષ્ટ છે તે ફરી જન્મે છે.’ (૩) પ્રતિપૃચ્છાવ્યાકરણીય—સામે બીજે પ્રશ્ન કરીને જેનો ઉત્તર આપી શકાય. દાખલા તરીકે, ‘માણસ ચઢિયાતો છે કે ઊતરતો છે?’ અહીં સામે પૂછવું આવશ્યક છે : ‘કોની અપેક્ષાએ?’ ‘જે પશુની અપેક્ષાએ, તો તે ચઢિયાતો છે.’ ‘જે દેવોની અપેક્ષાએ, તો તે ઊતરતો છે.’ (૪) સ્થાપનીય—જે બાજુએ મુકાવાને લાયક છે. દાખલા તરીકે, ‘શું સ્કન્ધો એ જ સત્ત્વ—જીવ—છે?’ આ પ્રશ્ન ઉત્તરને લાયક નથી, કારણ

૧૮. આ દેશમાં એક પુરાણી પ્રથા હતી અને હજુ અહીંતહીં તે ચલણમાં છે કે જીવનની છેક છેલ્લી ધડીએ પોતાના માનીતા પુત્રને કે શિષ્યને બોલાવી મરતો માણસ રહસ્ય જણાવે. આને ‘આચરિયમુષ્ટિ’, ‘આચાર્યમુષ્ટિ’ કહે છે.

કે બૌદ્ધો અનુસાર સત્ત્વ જેવું કશું જ્ઞાત નથી. અને તેથી આ પ્રશ્ન એ આવા પ્રશ્ન ખરાબર છે : ‘વન્ધ્યાપુત્ર શ્યામ છે કે ગૌર ?’^{૧૯}

અને ઉપર જેનો ઉલ્લેખ છે તે સમસ્યાઓ હકીકતમાં છેલ્લા પ્રકારની છે અર્થાત્ ઉપેક્ષાને લાયક છે, બાબુએ મુકાવાને લાયક છે. શા કારણે? કારણ કે આ વસ્તુઓ એવી છે જે શબ્દોથી સમજાવી શકાય નહિ. દૂધની, સાકરની અને મધની મધુરતાની માત્રાનો ભેદ સ્વયં વિદ્યાદેવી સરસ્વતી હજારો વર્ષેય શબ્દમાં ન ઉતારી શકે. તે તો વ્યક્તિએ પોતે જાત-અનુભવથી જાણવાની વસ્તુ છે. વેદાન્તીઓને માટે આ વાત નવી નથી. ઋષિઓ કહે છે : નથી ત્યાં આંખની પહોંચ, કે નથી ત્યાં વાણીની પહોંચ કે નથી મનની. એનો ઉપદેશ શી રીતે આપવો તે અમે જાણતા નથી કે સમજતા નથી, કારણ કે જે પૂર્વજોએ આ તત્ત્વની અમને સમજ આપી હતી, તેમને અમે એમ કહેતા સાંભળ્યા છે કે “એ તત્ત્વ જેટલી વસ્તુઓ આપણે જાણીએ છીએ તેનાથી જુદું છે અને જે નથી જાણતા તેનાથી પણ પર છે.” (કેનો ૧.૩)

એ જ ઋષિઓએ આપણને વધારામાં જણાવ્યું છે કે, “તેને જાણ્યું છે એમ માનનારે તેને નથી જાણ્યું અને નથી જાણ્યું એમ માનનારે તેને જાણ્યું છે.” (કેનો ૨.૩)^{૨૦}

વળી તેઓ કહે છે, “તેની પાસેથી વાણી મન સાથે પાછી ફરે છે.” (તૈત્તિરીય ૨.૪.૧). આવી જ વાત શંકરે બ્રહ્મસૂત્રમાં ટાંકેલા એક વૈદિક

૧૯. અલિન્કો ૫.૨૨

[एकंशेन विभागेन पृच्छातः स्थापनीयतः ।

व्याकृतं] मरणोत्पत्तिविशिष्टात्मान्यतादिवत् ॥

જુઓ લંકા ૦, ૫૦ ૧૧૬, ૨૮૦; મહાવ્યુ ૦, § ૮૬; દી ૦નિ ૦, ભાગ ૩, ૨૨૯; અં ૦નિ ૦, ભાગ ૧, ૧૯૭, ભાગ ૨, ૪૬; મિલિન્દ ૦, ૫૦ ૧૧૪; યોગસૂત્ર-વ્યાસભાષ્ય, ૪.૩૩

૨૦. સરખાવો : શૂન્યતા સર્વદૃષ્ટાનાં પ્રોક્તા નિઃસરણં જિનૈઃ ।

येषां तु शून्यतादृष्टीस्तान् असाध्यान् वमाषिरे ॥

આ કારિકા ચતુઃશતક ઉપરની ચંદ્રકીર્તિની ટીકા(વિશ્વભારતી પ્રકાશન)માં ૨૭૨ મા પાને છે; બોધિ ૦પં ૦, ૫૦ ૪૧૪; સુભા ૦સં ૦, ૫૦ ૨૫-૨૬; અલિસમયા-લંકારલોક, ગા ૦ઓ ૦સિ ૦, ૫૦ ૪૭૮.

એનો અર્થ એ છે કે બધી મિથ્યાદૃષ્ટિઓમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાય તરીકે જિનોએ શૂન્યતાને શોધિત કરી છે. પરંતુ જેઓને શૂન્યદૃષ્ટિ છે અર્થાત્ જેઓને શૂન્યતા પ્રત્યે અભિનિવેશ છે તેઓ અસાધ્ય છે, તેમને માટે કોઈ ઉપાય નથી.

ગદ્યખંડમાં છે. તેમાં એક વખત જ્યારે બાષ્કલિને બાધ્વ નામના આચાર્ય પાસે જઈ આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવવા કહ્યું ત્યારે બાધ્વ મૌન રહ્યા. પરંતુ જ્યારે બેત્રણ વાર તેણે આગ્રહ કર્યો ત્યારે આચાર્યે કહ્યું, ‘હું તને કહું છું તો ખરો પણ તું સમજતો નથી, આ આત્મા તો ઉપશાન્ત છે (બ્રૂમઃ સ્વલુત્વં તુ ન વિજાનાસિ ઉપશાન્તોડયમાત્મા).’ મૌન દ્વારા સત્ય સમજાવવાની આ જ વાત શંકરના નામે ચઢેલા દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રના એક શ્લોકમાં સુંદર રીતે કહી છે :

ચિત્તં વટતરોર્મલે વૃદ્ધઃ શિષ્યો ગુરુર્ધુવા ।
ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં શિષ્યસ્તુ છિન્નસંશયઃ ॥

‘એ ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે કે વટવૃક્ષની નીચે શિષ્ય વૃદ્ધ છે અને ગુરુ યુવાન છે; ગુરુનું વ્યાખ્યાન મૌન છે અને છતાં શિષ્યના સઘળા સંશયો ટળી જાય છે.’

આત્મા વિશેના ઉપનિષદના પ્રસિદ્ધ શબ્દો અહીં યાદ કરો : ‘સ एष नेति नेति आत्मा अग्राह्यो न हि गृह्यते ।’^{૨૧}—‘આ આત્માને “ના” “ના” એમ કહીને જ વર્ણવી શકાય. તે અગ્રાહ્ય છે, કારણ કે તેનું ગ્રહણ થતું નથી.’ આ કારણે જ ઋષિમુનિઓએ કહ્યું છે : ‘તેના વિશે બોલનાર ખરેખર અદ્ભુત છે અને તેના વિશે સાંભળનાર પણ ખરેખર અદ્ભુત છે.’^{૨૨}

મૌન વિશેના આ વિચારનું બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સંપૂર્ણ નિરૂપણ છે. આપણને ત્યાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે બુદ્ધને જે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયેલો તેને અક્ષરોથી વર્ણવી ન શકાય; ઉદાહરણાર્થ આ રહ્યું ઉદ્ધરણુ : ‘અનક્ષર ધર્મને—સત્યને ઉપદેશી કઈ રીતે શકાય અને સાંભળી પણ કઈ રીતે શકાય? તેમ છતાં આપણે સમારોપ દ્વારા તેને ઉપદેશીએ છીએ અને સાંભળીએ છીએ.’^{૨૩}

૨૧. બૃહદ્દા ૦ ૩.૯.૨૬; ૪.૨.૪; ૪.૨૨

૨૨. કોઠાપ ૦ ૧.૦.૭ : આશ્ચર્યો વક્ત્તા^૦ આશ્ચર્યો જ્ઞાતા । સાથે જુઓ ભગવદ્ગીતા, ૨.૨૯

૨૩. અનક્ષરસ્ય ધર્મસ્ય શ્રુતિઃ કા દેશના ચ કા ।

શ્રૂયતે દેશ્યતે ચાપિ સમારોપાદનક્ષરઃ ॥

આને મધ્યંવૃંમાં (પૃ ૦ ૨૬૪) ભુદ્ધવચન તરીકે ટાંકવામાં આવેલ છે. જુઓ બોધિં ૦ પ ૦, પૃ ૦ ૩૬૫. સાથે સાથે જુઓ મધ્યંવૃં, પૃ ૦ ૩૪૮, ૪૨૯ :

[અનુસંધાનં પૃ ૦ ૧૪]

આથી આગળ વધી લંકાવતાર(પૃ૦ ૧૪૪)માં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે યોધિપ્રાપ્તિના દિનથી માંડી પરિનિર્વાણના દિન સુધીના ગાળામાં ખુદ્દે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો ન હતો. આ અને આવા ગદ્યપદ્યખંડોને આધારે નાગાર્જુનની ‘મૂલમધ્યમકકારિકા’ના ટીકાકાર ચંદ્રકીર્તિ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે પરમાર્થ એ મૌન—તૂણીમ્ભાવ છે.^{૨૪} એનો અર્થ એ કે એમના મતે યોધિસત્ત્વો, તથાગતો પરમાર્થ વિશે મૌન રહે છે. આ વાતને વિશદ રીતે લંકાવતાર(પૃ૦ ૧૬)માં રજૂ કરી છે : “ હે ભગવન્ ! તથાગતો તો મૌન રહે છે અને તેથી તથાગતે તે કહ્યું નથી.”^{૨૫} વળી આગળ એ જ ગ્રંથમાં (પૃ૦ ૨૬૪) કહ્યું છે કે પરમાર્થ અનક્ષર છે—અક્ષરો દ્વારા અવર્ણનીય છે.^{૨૬} વિષ્ણુપુરાણમાં ચ (૬.૭.૬૮) આ મત મળે છે. તેમાં કહ્યું છે કે પરમાર્થ અસંલાપ્ય છે, કારણ કે તે વાણીને અગોચર છે.^{૨૭} આ જ કારણે માધ્યમિકો તત્ત્વને ચતુષ્કોટિવિનિમુક્તા ગણે છે. (ચાર કોટિ છે : ‘તે છે,’ ‘તે નથી,’ ‘ઉભય છે,’ ‘ઉભય નથી.’) અને આમ તેઓ નાગાર્જુનના શબ્દોમાં જણાવે છે કે ‘કદી કચારેય કચાંચ કોઈ નેય ખુદ્દે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો ન હતો.’^{૨૮}

જે હો તે, ખુદ્દ સત્યવાદી (ધર્મવાદી) હતા અને એથી એમને કોઈ સાથે ઝઘડો—વિવાદ ન હતો, જે કે કમનસીબે લોકોને તેમની સામે ફરિયાદ કરવાનો પ્રસંગ પડ્યો છે. તેમણે એમ કહ્યું હોવાનું કહેવાય છે કે : ‘હે

અનુસંધાન પૃ૦ ૧૩થી]

યોડપિ ચ ચિન્તયિ શૂન્યક ધર્માન્
સોડપિ કુમાર્ગપ્પન્નકુબાલઃ ।
અક્ષરકીર્તિત શૂન્યક ધર્માઃ
તે ચ અનક્ષર અક્ષર ઉક્તાઃ ॥

‘ જે માણસ ખધી જ વસ્તુઓને સ્વભાવશૂન્ય માને છે તે માણસ પણ મૂર્ખ છે અને કુમાર્ગે વળેલો છે. શૂન્ય વસ્તુઓને અક્ષરોમાં વર્ણવવામાં આવે છે; પરંતુ અરેખર તો તે વસ્તુઓને (વર્ણવવા માટે) અક્ષરો જ નથી, તેમ છતાં તેમને અક્ષરોથી વર્ણવવામાં આવે છે.

૨૪. પરમાર્થો હિ આર્યાણાં તૂણીમ્ભાવઃ । મધ્યંવૃ૦, પૃ૦ ૫૬
૨૫. ન મૌનૈસ્તથાગતૈર્મૌષિતમ્, મૌના હિ ભગવંસ્તથાગતાઃ ।
૨૬. પરમાર્થસ્ત્વનક્ષરઃ ।
૨૭. પરમાર્થસ્ત્વસંલાપ્યો ગોચરો વાચાં ન સઃ ।
૨૮. ન ક્વચિત્ કસ્યચિત્ કશ્ચિદ્ ધર્મો બુદ્ધેન દેશિતઃ ।

ભિખ્ખુઓ ! હું લોકો સાથે વિવાદ કરતો નથી, પણ લોકો મારી સાથે વિવાદ કરે છે. હે ભિખ્ખુઓ ! જે ધર્મવાદી છે તે કોઈની સાથે વિવાદ કરતો નથી.’^{૨૯}

બુદ્ધે હ’મેશાં કહ્યા કર્યું’ છે કે પોતે જે કંઈ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે પોતાના અનુભવથી કર્યો છે.^{૩૦} જે ધર્મ તેમણે ઉપદેશ્યો તે એટલો વિશદ અને અસરકારક હતો કે લોકોમાં તે ‘દ્વિપસ્સિક’ (અર્થાત્ ‘દરેકને આવી પોતાની જાતે જોવા નિમન્ત્રતો’)^{૩૧} સિદ્ધાંત કહેવાયો. વળી તે ધર્મને અનુસરવાનું ક્ષણ આ જન્મમાં જ દેખાતું હોઈ તેને લોકો સાન્નિદ્ધિક (=સાંદ્ધિક અર્થાત્ ‘આ જ જીવનનો’) ગણતા. તેમના ધર્મનો આદિ, મધ્ય અને અંત સુંદર હતો.

પરંતુ સમ્યક્સંબોધિના સાક્ષાત્કાર પછી જિંદગીનાં છેલ્લાં ઓગણ-પચાસ વર્ષ દરમિયાન બુદ્ધ શું ઉપદેશતા રહ્યા ? તેઓ પોતાના સમયની ધાર્મિક અને દાર્શનિક વિચારધારાનું પાયાનું પ્રયોજન શું હતું તે સમજાવતા રહ્યા. અર્થાત્ તેમણે ચાર મૂળભૂત પાયાનાં સત્યો ઉપદેશ્યા : (૧) હેય અર્થાત્ જેમાંથી આપણે મુક્ત થવાનું છે, (૨) હેયહેતુ અર્થાત્ જેમાંથી આપણે મુક્ત થવાનું છે તેનું કારણ, (૩) હાન (મુક્તિ), (૪) હાનોપાય અર્થાત્ મુક્તિનો ઉપાય. અને આ ચાર તે (૧) દુઃખ, (૨) દુઃખનું કારણ, (૩) દુઃખમાંથી મુક્તિ, અને (૪) દુઃખમુક્તિનો ઉપાય. આ ચારને સામાન્ય રીતે અનુક્રમે આયુર્વેદના (૧) રોગ, (૨) રોગનું કારણ, (૩) આરોગ્ય અને (૪) લૈષજ્ય (દવા) સાથે સરખાવ્યા છે.^{૩૨} ભગવાને પોતે જ પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો હતો કે : ‘મેં શેની દેશના આપી ?’ અને જવાબ પણ તેમણે જ ઉપર મુજબ આપ્યો. પરંતુ શા માટે તેમણે આ દેશના આપી ? કારણ કે તેનાથી શ્રેય થાય છે, તેને ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વો સાથે સંબંધ છે અને તે નિર્વાણ લાણી લઈ જાય છે.

આ સમજવું ખૂબ સરળ છે, પણ જ્યારે વિશેષ વિગતોનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે, બુદ્ધે જે કંઈ ઉપદેશ્યું છે તેને સંગૃહીત કરતાં લખાણો જેને ધારવામાં આવે છે તેની, તેમ જ તેમના નિર્વાણ પછી આચાર્યો અને લેખકોએ એમના

૨૯. મધ્યવંટ, પૃ. ૩૭૦ : લોકો મયા સાર્ધં વિવદતિ નાહં લોકેન સાર્ધં વિવદામિ । જુઓ

સં.નિ.૦, ભાગ ૩, પૃ.૧૩૮ : ન મિક્કલ્લવે ધમ્મવાદી કેનચિ લોકસિંમ વિવદતિ ।

૩૦. સયં અમિઝ્ઝા સચ્છિકલ્લા । દી.નિ.૦, ભાગ ૩, પૃ. ૭૬

૩૧. દી.નિ.૦, ભાગ ૨, પૃ. ૨૧૭; વિશુદ્ધિમગ્ગ, પૃ. ૨૧૬ : દ્વિ પસ્સ હમં ધમ્મં તિ એવં પવત્તં દ્વિ-પસ્સ-વિધમ્ અરહતિ તિ ।

૩૨. યોગસૂત્રવ્યાસભાષ્ય, ૨.૧૫; સાંખ્યસૂત્ર પરની વિજ્ઞાનભિક્ષુની ટીકા, ૧.૧ (પ્રસ્તાવના); ન્યાયસૂત્ર પરનું ઉદ્દ્યોતકરનું વાર્તિક ૧.૧.૧

વિશે અને એમના ઉપદેશો વિશે જે કંઈ કહ્યું છે તેની વિવિધતા અને વિશાળતા તરફ દ્રષ્ટિ નાખતાં જ આપણે આભા બની જઈએ છીએ.

આ બધું જે ભાષાઓમાં લખાયેલું છે તેમનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. આપણને કહેવામાં આવે છે કે કેટલીક શાખાઓના મૂળ પવિત્ર ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં, કેટલીકના પ્રાકૃતમાં, કેટલીકના અપભ્રંશમાં અને કેટલીકના પૈશાચીમાં હતા. અને એ તો પ્રસિદ્ધ છે કે આપણી પાસે પાલિ ગ્રંથો છે. એવી પણ એક પરંપરા છે કે તે ગ્રંથો જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખાયેલા—એટલી હદે કે ૯૬ દેશોમાં ૯૬ ભાષાઓ કે બોલીઓમાં તે લખાયેલા. આ પરંપરામાં સત્યનો કંઈક અંશ હશે. વિદ્વાનોમાં વિવાદ છે કે વિવિધ ભાષાઓમાં લખાયેલ હાલ ઉપલબ્ધ આ ગ્રંથો હકીકતમાં મૂળ ગ્રંથો છે કે પછી તે બધા કોઈ એક ભાષામાં (એ ભાષા કઈ હતી તે આપણે જાણતા નથી) લખાયેલ મૂળ ગ્રંથો ઉપરથી વિવિધ ભાષામાં કરાયેલ અનુવાદો માત્ર છે.^{૩૩}

વળી એ હકીકતનો પણ વિચાર કરો કે વિવિધ ભાષામાં લખાયેલ ઉપલબ્ધ આ ગ્રંથો, તેમાં ઘણા અંશો છોડી દેવામાં આવ્યા હોઈને અને ઘણા ઉમેરાઓ કરવામાં આવ્યા હોઈને, સંપૂર્ણપણે એકબીજા સાથે સંવાદી નથી. આ જ પરિસ્થિતિ આ ગ્રંથોના તિબેટી, ચીની, મોંગોલિયન વગેરે ભાષાનુવાદોમાં છે. મહાન ઉપદેશક બુદ્ધના અવસાન પછી તેમના ઉપદેશો વિશે જે થયું તેનો પણ ખ્યાલ કરો. જ્યારે ભિજ્જુઓ બુદ્ધના નિર્વાણ પ્રસંગે આંસુ સારતા હતા અને વિલાપ કરતા હતા ત્યારે સંઘમાં મોડેથી પ્રવેશેલા એક સુભદ્રે બીજા ભિજ્જુઓને કહ્યું, “હે વડીલો! રડવાથી કે વિલાપ કરવાથી સચું”. આપણે મહાન શ્રમણથી મુક્ત થયા છીએ. ‘આ તમને શોભે છે, આ તમને શોભતું નથી.’ આવું કહી તે આપણને પરેશાન કરતા હતા. પરંતુ હવે આપણને જે ગમશે તે આપણે કરીશું અને જે આપણને નાહ ગમે તે આપણે નાહ કરીએ.”^{૩૪} લોકોના એક ભાગના વલણની સૂચક આ વસ્તુ છે અને એ વસ્તુ જ જુદી જુદી બૌદ્ધ પરિષદો—સંગીતિઓ—ભરવા ભણી લઈ જનાર બની. બીજી અનેક હકીકતોમાંથી આ બે હકીકતો—એક

૩૩. एवं कोटिकोटिग्रामात्मकेषु षण्णवतिविषयेषु षण्णवतिभाषया लिखितम् । —लघुकाव्यकृतं त्र-
राजनी विमलप्रभाटीका. आ टीकानुं वर्णनं दरप्रसाद शास्त्रीએ Descriptive
Catalogue of Skt. MSS. in the Government Collection,
ભાગ ૧, પૃ. ૭૭ પર કહ્યું છે.

૩૪. વિનય પિટક, ૯.૧.૧.

તો આ જુદી જુદી પરિષદોની અને બીજી પોતે જ બુદ્ધવચનોનો સાચો અર્થ ઘટાવનાર હોવાનો દાવો કરતી વિવિધ શાખાઓ ઊભી થવાની—સ્પષ્ટ કરે છે કે ભગવાન બુદ્ધના સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી જે શિષ્યો હતા તે તેમના ઉપદેશોનો અર્થ ઘટાવવામાં કેવી રીતે જુદા પડ્યા. બૌદ્ધધર્મદર્શનમાં ‘ચાન’ તરીકે ઓળખાતા અનેક માર્ગોનો આમાં ઉમેરો થયો. આ ચાનો હતાં— દેવચાન, બ્રહ્મચાન, શ્રાવકચાન, પ્રત્યેકબુદ્ધચાન, હીનચાન, મહાચાન, મંત્રચાન, વજ્રચાન, વગેરે.^{૩૫}

ઉપદેશક એક હતા. તેથી એમ વિચારવું સ્વાભાવિક છે કે દુઃખક્ષય વિશેનો એમનો ઉપદેશ પણ એક હતો. તો પછી શા કારણે મૂંઝવી નાખે એવી આ વિવિધતા ?

સર્વદર્શનસંગ્રહમાં^{૩૬} બૌદ્ધદર્શન ઉપર લખતાં માધવાચાર્યે કહ્યું છે તેમ બુદ્ધવચનોને તેમના શિષ્યોએ જુદા જુદા પ્રકાશમાં લીધાં હતાં. એ વાત સાચી કે તેમણે એક જ વસ્તુ ઉપદેશી હતી, પરંતુ તેમના શિષ્યો ભિન્ન ભિન્ન માનસિક વલણો ધરાવતા હોઈ તેઓ તેને ભિન્ન ભિન્ન રીતે સમજ્યા. એ તો સામાન્ય અનુભવની વાત છે કે એક જ શબ્દ જુદી જુદી વ્યક્તિઓને જુદો જુદો અર્થ બતાવે છે. અહીં વળી આપણે માધવાચાર્યે આપેલ ઉદાહરણ ટાંકીએ. “સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો ” આ એકનું એક વાક્ય ચોરને માટે ‘ચોરી કરવાનો વખત થયો’ એ અર્થ, બ્રાહ્મણને માટે ‘સંઘ્યા કરવાનો સમય થયો’ એ અર્થ અને કામીને માટે ‘પ્રિયજનને મળવાનો વખત થયો’ એ અર્થ સૂચવે છે. પરંતુ વક્તાને શું અભિપ્રેત છે ? આ એક સમસ્યા છે જેનો ઉત્તર આપવો સરળ નથી. આ જ સમસ્યા બુદ્ધના ઉપદેશો વિશે છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ તે સત્ય શોધવા આપણે માટે તેમનાં વચનો જેમાં સંગૃહીત છે તે અંથોનો તેમ જ તેમનાં જીવન અને ઉપદેશ વિશે લખાયેલ અંથોનો ચોકસાઈપૂર્વકનો અભ્યાસ કરવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી. તે અંથોનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ હંમેશ તેમની સ્થિતિ વિશે જે કંઈ કહ્યું છે તેને ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પ્રાચીનતમ અન્યરાશિમાંથી આપણને સાશ્વર્ચ જાણવા મળે છે કે આચાર્યોની પોતાની સમક્ષ પણ આ સમસ્યા

૩૫. લંકા૦, પૃ૦ ૧૩૪-૧૩૫; સદ્ધર્મપુ'૦, પૃ૦ ૪૬, ૪૮. બ્રહ્મચાન અને મહાચાન એક જ લાગે છે.

૩૬. ગવર્નમેન્ટ ઓરિએન્ટલ સિરીઝ, પૂના, ૧૯૨૪, પૃ૦ ૧૯.

ઉપસ્થિત થઈ હતી. તેમને જોવા મળેલી ઘણી હકીકતો અને વિધાનો તેમને પરસ્પર વિરોધી લાગ્યા; તેમને સંવાદી કરવા તેમણે સખત પ્રયત્ન કર્યો; અને એ રીતે તેઓએ એક સમન્વય સાધ્યો. તેમ છતાં નોંધવું જોઈ એ કે કેટલીક વાર આ વિધાનો જે રૂપમાં આપણી આગળ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે તે રૂપમાં કાં તો ખુદનાં, કાં તો સ્થવિરોનાં, કાં તો લેખકોનાં છે. પરંતુ આ કહેવાતી 'ખુદ-વાણી' ગમે તેટલી પ્રમાણભૂત હોય તે છતાં ય એમાંની વિસંવાદિતાઓનો વિચાર કરવા આપણે અહીં નહિ રોકાઈએ, કારણ કે આપણે જે જાણવું છે તે તેા તે ખુદ-વાણીનું હાઈ શું છે તે છે.

તો આપણને શું જોવા મળે છે? ભગવાન યોધિસત્ત્વરૂપે સર્વના કલ્યાણ માટે અવતર્યા હતા. તેમને બધાંયને મુક્ત કરવા હતા અને એમ કર્યા વિના તેઓ વિરામ લઈ શકે તેમ ન હતા. તેમણે ભિન્ન ભિન્ન લોકોને તેમનાં ભિન્ન ભિન્ન વલણો લક્ષમાં લઈ તે પ્રમાણે કેળવ્યા. આજે છે તેમ તે વખતે પણ લોકોના ત્રણ વર્ગો હતા—નીચલો, મધ્યમ અને ઉચ્ચ. જેમ એક માતા પોતાનાં જુદી જુદી ઉંમરનાં બાળકોને એક જ ભતનો અને એક જ સરખો ખોરાક નથી આપતી તેમ ખુદે બધાંને નિઃસંશય એક જ વસ્તુ શીખવવા છતાં બધાં તે વસ્તુને સમજી શકે તે માટે તેમણે તેને જુદા જુદા શબ્દોમાં, જુદી જુદી ભાંગીઓમાં રજૂ કરી. આમ ઉપર કહેલી બંને બાબતોમાં તાત્ત્વિક વસ્તુ તો બધાંને જ આપવામાં આવી છે અને તે વસ્તુ એક જ છે, ભલેને તેનાં રૂપ જુદાં હોય. ખરાબર આ જ રીતે નિષ્ણાત વૈદ્યરાજ બધા જ રોગીઓને એક જ ઔષધિ દેતા નથી પણ જુદા જુદા રોગીઓને જુદી જુદી આપે છે. તેમ છતાં તે બધાનો રોગ દૂર કરે છે. ખુદને વારંવાર ખરેખર વૈદ્યરાજ સાથે સરખાવવામાં આવ્યા છે.^{૩૭} અને તેમણે પોતે જ કહ્યું હોવાનું કહેવાય છે કે વૈદ્યરાજ રોગીઓને જુદી જુદી સારવાર અને દવા આપે છે છતાં આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં લેહ-વિરોધ નથી; રોગો જુદા જુદા હોવાને કારણે દવા જુદી જુદી આપવામાં આવે છે. તેથી ખુદના ઉપદેશો જુદા જુદા નથી, તેઓ સંપૂર્ણ સંવાદી છે, એક છે. પરંતુ લોકોના ભિન્ન ભિન્ન વલણોને લક્ષમાં લઈને તેઓને જુદી જુદી રીતે પ્રયોજવામાં આવ્યા છે.^{૩૮} અમુક એક જ દવા

૩૭. લલિતવિસ્તર, ગિબ્લીન્ડકા, ૫૦ ૪૪૮, ૪૫૮.

૩૮. લંકા, ૫૦ ૨૦૪ :

વૈદ્યા યથાતુરવશાત્ ક્રિયામેદં પ્રકુર્વતે ।

ન તુ શાસ્ત્રસ્ય મેદોઽસ્તિ દોષમેદાત્ તુ મિચ્ચતે ॥૧૧૫॥

[અનુસંધાન ૫૦ ૧૯

બધા દરદીઓ માટે નથી કે એક જ દરદીને માટે બધી દવાઓ નથી. જેમ જે એકને માટે ઓષધ છે તે બીજાને માટે અવશ્યપણે ઓષધ નથી, તેમ એકને માટે અપાયેલ બુદ્ધનો ઉપદેશ બીજાને માટે અવશ્યપણે ઉપદેશ નથી.^{૩૯} તેમ છતાં બધા ઉપદેશો દ્વારા જે ધર્મ આપ્યો છે, જે સત્ય આપ્યું છે તે તે એક જ છે.^{૪૦}

આ વિવેકની પાછળ જે સિદ્ધાન્ત રહેલો છે તેને બુદ્ધનું ‘ઉપાયકૌશલ્ય’ કહેવામાં આવે છે. આ ‘ઉપાયકૌશલ્ય’ને આધારે તેમના ઉપદેશના બધા જ વિસંવાદો સમજાવી દૂર કરી શકાય છે. તેથી જો કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન ચાનો છે છતાં હકીકતમાં તે એકથી વધુ ચાન નથી. ભગવાને પોતે જ એમ કહ્યું હોવાનું કહેવાય છે કે તે તે પોતાનું ઉપાયકૌશલ્ય છે કે જેને લઈને ત્રણ ચાનો (શ્રાવકચાન, પ્રત્યેકબુદ્ધચાન અને બુદ્ધચાનનો નિર્દેશ છે) આ વિર્ભાવ પામ્યાં; પણ ખરેખર તે નાયકોનું (બુદ્ધોનું) એક જ ચાન હતું, એક જ નય હતો અને એક જ દેશના હતી. બધા જ પુરુષો-ત્તમોએ દષ્ટાન્તકોથી, કારણોથી, હેતુઓથી અને ઉપાયકૌશલ્યથી બહુ વિશુદ્ધ ધર્મો પ્રકાશ્યા છે. પરંતુ બધાએ એક જ ચાનને વ્યક્ત કર્યું છે, એક જ ચાનની દેશના

અનુસંધાન પૃં ૧૮થી]

તથાહં સત્ત્વસન્તાનં કલેશદોષૈર્વિદૂષિતમ્ ।

इन्द्रियाणां बलं ज्ञात्वा नयं देशेभि प्राणिनाम् ॥૧૧૬॥

न कलेशेन्द्रियभेदेन शासनं भिद्यते मम ।

एकमेव भवेद् यानं मार्गमष्टङ्गिकं शिवम् ॥૧૧૭॥

૩૯. લંકાં, પૃં ૪૮-૪૯ :

देशनापि यथा चित्रा देश्यते व्यभिचारिणी ।

देशना हि यदन्यस्य तदन्यस्याप्यदेशना ॥૧૨૨॥

आतुरे आतुरे यद्बद् भिषग्द्रव्यं प्रयच्छति ॥૧૨૩॥

सुભાપિતસંગ્રહ, પૃં ૨૦ (૯૭) :

आतुर्यातुरि मैषज्यं यद्बद् भिषक् प्रयच्छति ।

चित्तमात्रं तथा बुद्धाः सत्त्वानां देशयन्ति वै ॥

૪૦. બોધિયત્તવિવરણુ(તિબેટી, ૯૭-૯૮)માંથી સર્વદર્શનસંગ્રહ (બોમ્બે સંસ્કૃત સિરીઝ)માં પૃં ૪૫ ઉપર ઉદ્કૃત :

देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगाः ।

भिद्यते बहुधा लोक उपायैर्बहुभिः पुनः ॥

આપી છે અને એક જ યાનનો પૃથ્વી પર અવતાર કરાવ્યો છે.^{૪૧} અને સ્વયં બુદ્ધે પણ કહ્યું છે કે : “મેં દેવયાન, બ્રહ્મયાન, શ્રાવકયાન, પ્રત્યેકયાન તથાગતયાન(= બુદ્ધયાન કે મહાયાન)ની વાત કરી છે. જ્યાં સુધી ચિત્ત પ્રવૃત્ત છે ત્યાં સુધી યાનોનો કોઈ અન્ત નથી પરન્તુ જ્યારે તે પરાવૃત્ત થાય છે અર્થાત્ પાછું વળે છે ત્યારે નથી કોઈ યાન કે નથી કોઈ યાતા. હું જુદાં જુદાં યાનોની વાત કરું છું પણ તે તો અજ્ઞાની લોકોને આકર્ષવા માટે જ છે.”^{૪૨}

ઉપરનાં વિધાનો યોગાચાર દૃષ્ટિએ કરવામાં આવ્યાં છે એ તો પૂરતું સ્પષ્ટ છે. માધ્યમિક દૃષ્ટિએ નાગાર્જુન તેના નિરૌપમ્યસ્તવમાં^{૪૩} કહે છે કે પરમાર્થ (= ધર્મધાતુ) વિશે કોઈ ભેદ સંભવતો ન હોઈ, હકીકતમાં યાનોનો ભેદ છે જ નહિ; તેમ છતાં બુદ્ધે ત્રણ યાનો (શ્રાવક-, પ્રત્યેકબુદ્ધ- અને

૪૧. સદ્ધર્મપું ૨ :

उपायकौशल्य ममेवरूपं
यत् त्रीणि यानान्युपदर्शयामि ।
एकं तु यानं हि नयश्च एक
एका चियं देशान नायकानाम् ॥६९॥
सर्वेहि तेहि पुरुषोत्तमेहि
प्रकाशिता धर्म वहू विशुद्धाः ।
दृष्टान्तकैः कारणहेतुभिश्च
उपायकौशल्यशतैरनेकैः ॥७२॥
सर्वे च ते देशयि एकयानम्
एकं च यानमवतारयन्ति ॥७३॥

૪૨. લંકા૦, ૫૦ ૧૩૫થી

देवयानं ब्रह्मयानं श्रावकीयं तथैव च ।
ताथागतं च प्रत्येकं यानानेतान् वदाम्यहम् ॥२०३॥
यानानां नास्ति वै निष्ठा यावच्चिन्तं प्रवर्तते ।
चित्ते तु वै परावृत्ते न यानं न तु यायिनः ॥२०४॥
यानव्यवस्था नैवास्ति यानभेदं वदाम्यहम् ।
परिकर्षणार्थं बालानां यानभेदं वदाम्यहम् ॥२०५॥

૪૩. સંપા૦ ટુચી, જ૦ર૦૦એ૦સ૦, ૧૯૩૨; પ્રભુભાઈ પટેલ, ઇ૦હિ૦કવા૦, ૧૯૩૨, ભાગ ૮, ૫૦ ૩૧૯ (૨૧).

પુદ્ગલ)ની વાત કરી છે, પણ તે તો લોકોને ધ્યેયે પહોંચાડવા (સત્ત્વાવતાર) માટે જ કરી છે.^{૪૪}

ખીજી રીતે ય યાનોનો એકબીજા સાથે મેળ કરવા પ્રયત્નો થયા છે. આપણને કહેવામાં આવે છે કે જો કે પરમાર્થ તો મહાયાન દ્વારા જ પમાય અને એ માટે તો એનો જ આશરો લેવો જોઈ એ તેમ છતાં પુદ્ગલ ખીજા બે યાનોની દેશના આપી કારણ કે સોપાનની માફક આપણને તે મહાયાને પહોંચાડે છે અને પ્રાથમિક કક્ષાએ રહેલી વ્યક્તિઓ માટે તે જરૂરી છે.^{૪૫}

બૌદ્ધધર્મદર્શનમાં વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદ જેવા ભિન્ન ભિન્ન મતો પ્રસિદ્ધ છે. હું એમને વિશેની વિગતોમાં ઊતરતો નથી પણ એક પ્રશ્ન કરું છું : ભગવાન પુદ્ગલ પોતે આવા પરસ્પર વિરોધી સિદ્ધાંતો કેવી રીતે પ્રબોધ્યા હોઈ શકે? એ બંને સિદ્ધાંતના કર્તા એમને કેવી રીતે ગણી શકાય? આ ત્રણ ભવનો ચિત્ત જ છે અને તે સિવાય ખીજું કંઈ નથી એવી મતલબનું જણાવતાં ભગવાન પુદ્ગલનાં વચનો તરીકે સ્વીકારાયેલાં કેટલાંક લખાણો છે;^{૪૬} વળી, આ કોટિનાં લખાણોમાં કેટલીક જગ્યાએ જણાવ્યું છે કે બધું શૂન્ય છે.^{૪૭} આ બે વિધાનોમાંથી ખરું વિધાન કયું? એમ નાહ કહી શકાય કે બંને અસત્ય છે, કારણ કે બંનેને પુદ્ગલવચનો ગણ્યાં છે. જો બેમાંથી એક પણ પ્રમાણુ છે તો ખીજું પણ પ્રમાણુ છે. જો બેમાંથી એકને તમે નથી સ્વીકારતા તો ખીજાનો પણ અસ્વીકાર કરવો પડશે. તેથી કોઈ સમન્વય શોધી કાઢવો જ જોઈ એ. આપણને કહેવામાં આવે છે—અને એ કહેનારાઓ

૪૪. ધર્મઘાતોરસંમેદાદ્ યાનમેદોડસ્તિ ન પ્રમો ।

યાનત્રિતયમાલ્યાતં ત્વયા સત્ત્વાવતારતઃ ॥

સુભાષિતસંગ્રહમાં ઉદ્ધૃત, પૃ૦ ૧૪ (૨૦), અદ્યવંવંસં (પૃ૦ ૨૨)માં અદ્યવજ્ઞની તત્ત્વરત્નાવલિ.

૪૫. અદ્યવજ્ઞની તત્ત્વરત્નાવલિ, પૃ૦ ૨૧ : નનુ યદિ મહાયાનનિર્ણાત ઇવાર્થઃ પરમાર્થોડસ્તિ અસ્ય (? અથ ?) કિમર્થં તર્હિ શ્રાવકપ્રત્યેકયાને ભગવાન્ દેશિતવાન્ । તન્ન । મહાયાન-પ્રાપ્યપ્રાપ્ણાર્થમેવ શ્રાવકપ્રત્યેકયાનનિર્માણાત્ । તદુક્તમ્—

આદિકર્મિકસત્ત્વસ્ય પરમાર્થાવતારણે ।

ઉપાયસ્ત્વયં સમ્બુદ્ધૈઃ સોપાનમિવ નિર્મિતઃ ॥

૪૬. ચિત્તમાત્રં મો જિનપુત્રા યદુત ત્રૈઘાતુકમ્ । દશભૂમિશ્ચરસૂત્ર, સંપા૦ Rhader, પૃ૦ ૪૯; સુભાષિતસં, પત્ર ૨૫; મધ્યમકાવતાર (તિબેટી), ૬.૮૩; તત્ત્વસંપાં, ૫૫૦; મધ્યવૃં, પૃ૦ ૧૩.

૪૭. શૂન્યા એવ ધર્માઃ । કાશ્યપપરિ, પૃ૦ ૯૪.

સ્પષ્ટપણે માધ્યમિકો છે—કે તે મુનિને મતે સર્વ જગત ચિત્તમાત્ર છે એનો નિષેધ થઈ શકે નહિ, પણ હકીકતમાં એમનો કહેવાનો આશય એ ન હતો, એમની એ દેશના તો શૂન્યતાના ગંભીર અને સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તને પૂરેપૂરો ન સમજી શકવાને કારણે તેનાથી સામાન્ય રીતે ભડકતા સામાન્ય કે અજ્ઞાની (બાલ) લોકોના ત્રાસને દૂર કરવા માટે હતી.^{૪૮} વધારામાં કહ્યું છે કે : આપણા દૈનંદિન અનુભવનું જગત સત્ છે એવી ભગવાનની દેશના જગતના સત્ત્વને જે મજબૂત વળગેલા છે અને ગંભીર અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વને સાંભળવા માત્રથી જે ડરે છે તેવા મૂર્ખ બાલિશ જડબુદ્ધિ લોકો માટે છે. જેઓ તેમનાથી વધુ બુદ્ધિ ધરાવવા છતાં ય અપેક્ષાએ મન્દબુદ્ધિ છે તેમને ભગવાને દેશના આપી કે આ જગત વિજ્ઞાનમાત્ર છે, નથી કોઈ ગ્રાહ્ય અર્થ કે નથી ગ્રાહક આત્મા. પરન્તુ જેઓની બુદ્ધિ અનેક વર્ષોના ઊંડા ધ્યાનયોગથી નિર્મળ થઈ ગઈ છે તેવા માણસોને તેમણે ઉપદેશ આપ્યો કે આ આખું ય જગત આકાશમાં દેખાતા મિથ્યા નગર (ગન્ધર્વનગર) જેવું છે.^{૪૯}

પિટકસાહિત્યમાં અને બૌદ્ધદર્શનના પ્રમાણુભૂત ગ્રન્થોમાં મળતા ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિઓના આ સમન્વયને કેવી રીતે આગળ ધપાવવામાં આવ્યો તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ જો આપણે અહીં નાગાર્જુનની ‘મૂલમધ્યમકકારિકા’માંથી નીચેની એક કારિકા જોઈશું તો જ આવશે :

૪૮. મધ્યવૃં, ૫૦ ૨૭૬; સુભાપિતસં, ૫૦ ૨૦ (૯૮) :

ચિત્તમાત્રં જગત્ સર્વમિતિ યા દેશના મુનેઃ ।
ઉત્ત્રાસપરિહારાર્થં બાલાનાં સા ન તત્ત્વતઃ ॥

૪૯. અસ્તિ સ્ત્વિતિ નીલાદિ જગદ્ ઇતિ જડીયસે ।

ભાવગ્રાહગ્રહાવેશગમ્ભીરનયમીરવે ॥૭૧॥

વિજ્ઞાનમાત્રમેવેદં ચિત્રં જગદુદાહતમ્ ।

ગ્રાહ્યગ્રાહકમેદેન રહિતં મન્દમેઘસે ॥૭૨॥

ગન્ધર્વનગરાકારં સત્યદ્વિતયલાઙ્છનમ્ ।

અમેયાનન્તકલ્પૌઘભાવનાશ્ચુદ્ધમેઘસે ॥૭૩॥ સુભાપિતસં, ૫૦ ૧૪

લોકોના આ ત્રણ વર્ગોમાંથી પ્રથમ વર્ગ વિશે જુઓ સુભાપિતસંગ્રહ, ૫૦ ૧૯ :

एवं हि गम्भीरनयान् पदार्थान्

न वेत्ति यस्तं प्रति देशनेयम् ।

अस्त्यालयः पुद्गल एव चेति

स्कन्धा इमे वा खलु धातवश्च ॥

“બુદ્ધોએ દેશના આપી કે આત્મા છે; તેઓએ જ શીખવ્યું કે આત્મા નથી; તેઓએ જ વળી જણાવ્યું કે આત્મા છે એમ પણ નહિ અને નથી એમ પણ નહિ.”^{૫૦}

પરન્તુ એ કેમ બને ? બુદ્ધ આવી પરસ્પર વિરોધી વસ્તુઓ કેમ ઉપદેશે ? હમણાં જ જણાવી ગયા તેમ તેના જવાબ એ છે કે આ બધા ઉપદેશો એક જ કક્ષાના લોકો માટે નથી પરન્તુ ભિન્ન ભિન્ન કક્ષાના અર્થાત્ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વર્ગોના લોકો માટે છે.

બુદ્ધવચનનો ખરો આશય સમજવામાં જે મહા મુશ્કેલી છે તેને સ્પષ્ટ રીતે ‘લંકાવતાર’ અને ‘સદ્ધર્મપુ’ંડરીક’ જેવા બૌદ્ધ સૂત્રગ્રંથોમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે. આ સૂત્રગ્રંથોમાં, બુદ્ધ પોતે પોતાના શિષ્યોને પોતાનાં વચનોનો વ્યવહાર કેવી રીતે નક્કી કરવો તે શીખવ્યું હોવાનું કહેવાયું છે. ઉપદેશમાં બુદ્ધ સિદ્ધાન્તનય અને દેશનાનય એ બે નયને પ્રયોજે છે. સિદ્ધાન્તનય એટલે એ રીતિ કે જેના દ્વારા નિર્ણય દર્શાવી શકાય, જ્યારે દેશનાનય એટલે એ રીતિ કે જે દેશના માટે, વ્યાખ્યાન માટે પ્રયોજવામાં આવે છે. પ્રથમનો પ્રયોગ યોગીઓ માટે છે, જ્યારે બીજાનો પ્રયોગ બાલો (અજ્ઞાનીઓ) માટે છે.^{૫૧}

પ્રથમ નયથી પરમાર્થમાં ઊંડા ઊતરી શકાય છે, પરમાર્થની ખોજ થાય છે, જ્યારે બીજા નયથી ક્રમશઃ પરમાર્થે લઈ જનાર શીલ વિશેના સામાન્ય નિયમોથી પરિચિત થઈ શકાય છે.

ઉપરાંત, ઉપર જે કંઈ કહ્યું છે તેનો વિચાર આપણને કયા પ્રકારનાં શાસ્ત્રો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે તેને લક્ષમાં રાખીને કરવાનો છે. એ સ્પષ્ટ છે કે સૂત્રગ્રંથો પોતે જ જણાવે છે કે તેમાં આવતાં સૂત્રો, ગદ્યખંડો કે સંવાદો તેમના મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ એક સરખા મૂલ્યના નથી, કારણ કે તેમાંના કેટલાક સ્કુટ અર્થ આપે છે જ્યારે બીજાં સ્કુટ અર્થ ન આપતાં અનિશ્ચિત કે આભિપ્રાયિક અર્થ આપે છે. આ બે પ્રકારનાં સૂત્રોને અનુક્રમે નીતાર્થ અને નેયાર્થ કહે છે. ‘નીતાર્થ’ શબ્દનો અર્થ છે

૫૦. આત્મેત્યપિ પ્રજ્ઞપિતં અનાત્મેત્યપિ દેશિતમ્ ।

બુદ્ધૈર્નાત્મા ન ચાનાત્મા કશ્ચિદિત્યપિ દેશિતમ્ ॥૧૮.૬

૫૧. નયો હિ દ્વિવિધં મહ્યં સિદ્ધાન્તો દેશના ચ વૈ ।

દેશેમિ યં ચ બાલાનાં સિદ્ધાન્તં યોગિનામહમ્ ॥

લંકાં, પૃ ૧૭૨ (૬૧). સાથે જુઓ પૃ ૧૪૮, ૧૭૧.

‘જેનો અર્થ નિશ્ચિત છે, સ્કુટ છે (વિમક્તાર્થ)’, જ્યારે ‘નેયાર્થ’ શબ્દનો અર્થ છે ‘જેનો અર્થ નિશ્ચિત નથી પણ જેના અર્થનો નિશ્ચય હજુ કરવાનો છે અને જે આવો હોઈને વિવિધ સંશયોને જન્મ આપે છે.’^{૫૨}

સાચા અર્થને પામવાની આ મુશ્કેલી ખડી થતાં સૂત્રગ્રંથોના કર્તાઓને નીતાર્થ સૂત્રો અને નેયાર્થ સૂત્રોનો ભેદ કરવા અમુક ચોક્કસ લક્ષણો નક્કી કરવાની ફરજ પડી. અને તેથી જ તે ‘આર્થઅક્ષયમતિસૂત્ર’માં^{૫૩} કહ્યું છે કે જે સૂત્રો મોક્ષમાર્ગે વાળવા (માર્ગાવતાર) માટે પ્રબોધ્યાં છે તે નેયાર્થ જ્યારે જે સૂત્રો મોક્ષરૂપે પહોંચાડવા (ફલાવતાર) માટે પ્રબોધ્યાં છે તે નીતાર્થ. અને તેમણે લોકોને આદેશ આપ્યો કે તેમણે નીતાર્થ સૂત્રોને અનુસરવાં જોઈએ અને નહિ કે નેયાર્થ સૂત્રોને.^{૫૪}

પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે જ આ બે પ્રકારનાં સૂત્રોના વિભાગની ખાખતમાં અવ્યવસ્થા અને સંશય પ્રવર્તતાં હતાં. અને જો આપણે ચંદ્રકીર્તિને પૂછીશું તો તે પોતાની મધ્યમકવૃત્તિમાં કહેશે કે અમુક સૂત્ર પરમાર્થ જણાવે છે કે આભિપ્રાયિક અર્થ જણાવે છે એવા સંશયમાં પડેલા લોકોને માટે તેમ જ પોતાની મન્દમેધાને કારણે નેયાર્થ સૂત્રને નીતાર્થ માનવાની ભૂલ કરનાર લોકોને માટે આ ગ્રન્થ (નાગાર્જુનની ‘મૂલમધ્યમકકારિકા’) આચાર્યે લખ્યો છે.

હકીકતમાં શાસ્ત્રોએ જે વાત જુદી રીતે કરી છે તે જ વાત બુદ્ધોએ પોતે કહી છે. તેમણે કહ્યું છે કે તેમના ઉપદેશોમાં સન્ધામાખ્ય^{૫૫} ‘આભિપ્રાયિક વચનો’ છે; તેમનો ઉપદેશ દુર્બોધ છે, કારણ કે સિદ્ધાન્તને વિશદ રીતે સમજાવતી વખતે તથાગત ભિન્ન ભિન્ન અર્થઘટનો, લક્ષણોઓ, સમજૂતીઓ અને દૃષ્ટાન્તો જેવા યુક્તિપૂર્ણ ઉપાયો પ્રયોજે છે.^{૫૬}

૫૨. જુઓ મધ્યંવૃં, પૃં ૪૩, ૫૯૭-૮; બોધિસત્ત્વભૂમિ, ૧, ૧૭; અભિંકોં, ૯, પૃં ૨૪૬-૭.

૫૩. મધ્યંવૃંમાં ઉક્ત, પૃં ૪૩.

૫૪. મધ્યંવૃં, પૃં ૪૩; મહાંબું, § ૭૩ : નીતાર્થસૂત્રપ્રતિસરણેન મચિત્ત્વં ન નેયાર્થ-સૂત્રપ્રતિસરણેન ।

૫૫. સન્ધાભાષિત, સન્ધાભાષા અને સન્ધાવચન આ ત્રણ પર્યાયો છે. જુઓ સદ્ધર્મપું, પૃં ૩૪, ૩૯, ૬૦, ૭૦. અર્થ માટે જુઓ ઇંહિંકવાં, ૪, ૧૮૨૮, પૃં ૨૮૧૫.

૫૬. ઇતાદશી દેશના નાયકાનાં
ઉપાયકૌશલ્યમિદં વરિષ્ઠમ્ ।

વજ્રયાન અને સહજયાન જેવા ઉત્તરકાલીન બૌદ્ધધર્મદર્શનના વિકાસમાં આ સન્ધાભાષ્ય કે સન્ધાવચને ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ગ્રન્થનાં લખાણોનો ખરો આશય શો એ બાબતે વિવિધ સંશયોને જન્મ દેનાર આ સન્ધાભાષ્ય જ છે, અને એણે જ બે પ્રકારની સમજૂતીને જન્મ આપ્યો છે— એક લોકલોગ્ય, પુદ્ધિગમ્ય અને ખીજી રહસ્વમય, ગૂઠ (જે માત્ર દીક્ષિતો જ સમજી શકે). આ બે પ્રકારની સમજૂતીને છેક ‘લંકાવતાર’માં ચ આપણે જોઈ એ છીએ. પાંચ આનન્તર્યોનો સામાન્ય રીતે ‘મહાપાતક—ભયંકર પાપો’ એવો અનુવાદ બૌદ્ધધર્મદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ હતો. તે પાંચ મહાપાતકો છે : માતૃહત્યા, પિતૃહત્યા, અર્હત્-હત્યા, પુદ્ધહત્યા અને સંઘભેદ. આ અર્થ નિર્વિવાદ હતો. પરન્તુ લંકાવતારમાં (પૃ૦ ૧૩૮-૧૪૦) એવું કહ્યું છે કે આ અર્થ બ્રાહ્મ-લોકલોગ્ય છે; અને ખીજો એક ગૂઠ, આધ્યાત્મિક અર્થ છે. આ આધ્યાત્મિક અર્થ અનુસાર માતા એ તૃષ્ણા છે, પિતા એ અવિદ્યા છે, પુદ્ધ એ વિજ્ઞાન છે, અર્હત્ એ અનુશયો (કષાયો) છે અને સંઘ એ સ્કન્ધો છે. અને તેથી પિતૃહત્યા વગેરે ઉપર જણાવેલાં કૃત્યોથી ધર્મ થાય છે, અધર્મ નહિ.

‘ધમ્મપદ’ની બે ગાથાઓનો (૨૯૪-૫) હું અહીં નિદેશ કરીશ. તેમનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે :

“માતાને, પિતાને, બે ક્ષત્રિય રાજાઓને અને પ્રભસહિત સમગ્ર રાષ્ટ્રને હણીને ચ ખરા બ્રાહ્મણને કંઈ દુઃખ થતું નથી.”

“પિતાને, માતાને, બે બ્રાહ્મણ રાજાઓને અને વધારામાં પાંચમા વાઘને મારીને ચ ખરા બ્રાહ્મણને દુઃખ થતું નથી.”^{૫૭}

આનો અર્થ શો? ઉપર બતાવ્યું છે તે જ રીતે માતાનો અર્થ તૃષ્ણા છે, પિતાનો અર્થ અર્હંકાર (અસ્મિમાન) છે, બે રાજાઓનો અર્થ શાશ્વત-

અનુસંધાન પૃ૦ ૨૪થી]

बहूनि सन्धावचनेहि चोक्तं
दुर्बोध्यमेतं हि अशिक्षितेहि ॥
જુઓ ૫૫મી નોંધ.

૫૭. માતરં પિતરં હન્વા રાજાનો દ્વે ચ સ્વત્તિયે-
રહં સાનુચરં હન્વા અનીષો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥
માતરં પિતરં હન્વા રાજાનો દ્વે ચ સોત્તિયે ।
વેચ્યગ્ધ-પશ્ચમં હન્વા અનીષો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥

દષ્ટિ અને ઉચ્છેદદષ્ટિ એ બે મિથ્યા દષ્ટિઓ છે, પ્રજ્ઞસહિતના રાષ્ટ્રનો અર્થ છે પોતાના ભોગો (નન્દિરાગ) સહિતની છ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને તેમના છ વિષયો (દ્વાદશાયતન) બે પ્રાહ્મણુ રાજાઓનો અર્થ છે ઉપર દર્શાવેલી બે મિથ્યા દષ્ટિઓ અને વાદનો અર્થ છે રાગ, દ્વેષ, પ્રમાદ, લાભ, ચિંતા, ચિત્તવિક્ષેપ એ પાંચ વિધનો (નીવરણ).^{૫૮} તે વસ્તુઓનો અલેદ કેટલાક વાસ્તવિક કે કાલ્પનિક સમાન ધર્મોને આધારે છે. ઉદાહરણાર્થ, તૃષ્ણાનો માતા સાથે અલેદ કર્યો છે, કારણ કે જેમ માતા બાળકને જન્મ આપે છે તેમ તૃષ્ણા દુઃખોને જન્મ આપે છે. વિગતો માટે મૂળ ગ્રન્થો, જ્યાં ટીકાઓ ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં ટીકાઓ સાથે, જોવા ભ્રેષ્ટ એ.

‘બૃહદ્દારણ્યક’ ઉપનિષદનો નીચેનો શ્લોક (૬.૨.૨) દર્શાવે છે તે પ્રમાણે સન્ધાવચનનો પ્રયોગ ઉપનિષદોમાં ચ થયો છે.^{૫૯} “ માણસોને માટે બે રસ્તા છે—એક પિતૃલોકમાં જવાનો, બીજો દેવલોકમાં જવાનો. પિતા અને માતા એ બેની વચ્ચે જે કંઈ હાલતી ચીજ છે, તે આ બેમાંથી એક રસ્તે જાય છે.”

અહીં આપણને ટાંકેલા શ્લોકની છેલ્લી પંક્તિ સાથે સંબંધ છે. માતા અને પિતા શબ્દોથી આપણે અહીં શું સમજવું? અહીં તે શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ લેવાનો નથી, પરંતુ તેમનો અર્થ આકાશ અને પૃથ્વી (દ્યાવાપૃથિવી)^{૬૦} લેવાનો છે. તે બે ભેડકાંઓ વચ્ચેના સમાન ધર્મોને આધારે ઋષિમુનિઓએ તેમને પિતા અને માતા તરીકે કહ્યાં છે. ચાસ્ક કહે છે તેમ આ અલેદ ભક્તિવાદ છે, શુણુવાદ છે અર્થાત્ તે લક્ષણા ઉપર આધારિત છે.

પ્રાહ્મણુ અને ઉપનિષદોમાં વારંવાર વપરાયેલા નીચેના શબ્દોથી આ સન્ધાવચનોનો નિર્દેશ કરાયો હોય એમ લાગે છે. દેવો પરોક્ષપ્રિય છે, પ્રત્યક્ષદ્વેષી છે.^{૬૧} આ સન્ધાવચનનું મૂળ છેક સંહિતાઓમાં આવતાં સમસ્યા-સ્કૃત્તોમાં મળે છે.

૫૮. મેકસમૂદરતી નોંધ જુઓ, સેંબુ૦૧૦, ગ્રંથ ૧૦, પૃ ૭૧થી.

૫૯. કે સતી અશૃણવં પિતૃણામ્

અહં દેવાનામુત મર્ત્યાનામ્ ।

તામ્યામિદં વિશ્વમેજત્ સમેતિ

યદન્તરા પિતરં માતરં ચ ॥

૬૦. એ જ ઉપનિષદના ‘યદ્ અન્તરા દ્યાવાપૃથિવી’ શબ્દો સાથે તુલના કરો.

૬૧. શતપથબ્રાહ્મણુ, ૬.૧.૧-૨, વગેરે; બૃહદ્દા૦ ઉપ૦, ૬.૨.૨. વગેરે; પરોક્ષપ્રિયા ઇવ હિ દેવાઃ પ્રત્યક્ષદ્વિષઃ ।

‘ऋग्वेદ’માંથી એક ઋચા હું અહીં ટાંકીશ. તેનો અનુવાદ આ પ્રમાણે છે: “તેને ચાર શીંગડાં છે, ત્રણ પગ છે, બે માથા છે અને સાત હાથ છે. તે ત્રણ બંધે બંધાયેલો વૃષભ મોટો અવાજ કરે છે. મહાન દેવ મત્યેમાં પ્રવેશ્યો.”^{૬૨}

એ મહાન દેવ તે કોણ? ટીકાકારોમાં મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે સૂર્ય, ન્યારે કેટલાકને મતે તે વાણી છે, શબ્દ છે. પરંતુ મંત્રનો અર્થ જેને સાક્ષાત્ દષ્ટ છે એવા ઋષિને મન એનો શો અર્થ હશે એ તો કોણ કહી શકે?

જે હો તે, એ વિશે તો લેશ પણ શંકા નથી કે અણુકેળવાયેલી બુદ્ધિવાળા જેને સહેલાઈથી અવળું સમજી જાય એવા સન્ધાવચનનો પ્રયોગ જ ઉત્તરકાલીન વજ્રયાન અને સહજયાનના રૂપે બૌદ્ધધર્મદર્શનનું અત્યંત શોચનીય જે પતન થયું તેનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક છે. અને આ પ્રક્રિયા છેવટે ક્યાં લઈ ગઈ તે જાણવાની જોઈએ. હોય તો હું તમને બૌદ્ધ તાન્ત્રિક ગ્રંથ ‘એકલ-વીર-ચણ્ડમહારોષણતન્ત્ર’ જેવા લલામણ કરું. તે ગ્રંથ પ્રકાશિત નથી થયો પણ તેનું વર્ણન મહામહોપાધ્યાય પં. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ આપ્યું છે.^{૬૩} એમ માનવાને પ્રબળ આધારો છે કે જે સન્ધાવચનને સંપૂર્ણપણે સમજાવવામાં આવે તો વજ્રયાનનું મૂળ રૂપ સામાન્ય રીતે જેટલું કાન્તિકારી, જેટલું અશિષ્ટ, જેટલું અનૈતિક લાગે છે તેટલું ન લાગે. આ એક મુદ્દો ઉપર ડૉ. પ્રબોધ ચન્દ્ર બાગચી સાથે હું સંપૂર્ણપણે સહમત છું.^{૬૪}

બુદ્ધના ઉપદેશનો ખરો અર્થ ગ્રહણ કરવા માટે પાર કરવાની અનેક મુશ્કેલીઓ મેં તમારી આગળ રજૂ કરી. બીજી એક મુશ્કેલીનો ઉલ્લેખ મારું કરવો જોઈએ. ભારતમાં અને ભારતની બહાર રોજે રોજ વધતા જતા આધુનિક બૌદ્ધ સાહિત્યના વિસ્તારનો વિચાર કરો. તેમાં વિવિધ મુદ્દાઓ ઉપર ભાતભાતના મતભેદો જેવા મળે છે અને તેથી આપણી આ સમસ્યા વધારે જટિલ બને છે.

૬૨. ચત્વારિ શૃંગા ત્રયોડસ્ય પાદા

દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસી અસ્ય ।

ત્રિધા બદ્ધો વૃષભો રોરવીતિ

મહો દેવો મર્ત્યાન્ આવિવેશ ॥

૬૩. રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બેંગાલના કબજામાં સુરક્ષિત સરકારી સંસ્કૃત હસ્તપ્રત-સંગ્રહનું Descriptive Catalogue, ૧૯૧૭, ગ્રંથ ૧, બૌદ્ધ હસ્તપ્રતો, પૃં ૧૩૧ થી. ખાસ જુઓ પૃં ૧૩૩.

૬૪. જુઓ ઇન્ડિયન, ૧૯૩૦, ગ્રંથ ૬, પૃં ૩૮૯, ૫૭૬.

આપણે જોઈ ગયા તેમ અમુક રીતે પ્રાચીન આચાર્યોની પોતાની સમક્ષ પણ આ જ સમસ્યા ખડી થઈ હતી કે બુદ્ધે શો ઉપદેશ આપ્યો? અનેક મુદ્દાઓ ઉપર એકબીજાથી ખૂબ જ વિરોધી વચનોનો સમન્વય કરતાં કરતાં વિવિધ ઉત્તરો અપાયા છે, અને તે માટેનાં મજબૂત કારણો પણ અપાયાં છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે શું બધા જ જવાબોને સાચા ગણવા? શું બધાને માટે બુદ્ધની સમ્મતિ છે? હોઈ શકે, કારણ કે એક સારા વૈદ્યરાજની માફક તેમણે લોકોને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે. અથવા તો એમ ન પણ હોઈ શકે, કારણ કે આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે તેમણે માત્ર એક જ ચાનનો ઉપદેશ આપ્યો છે.^{૬૫} બુદ્ધ અને એમના ઉપદેશો વિશે જે કહેવામાં આવેલું છે તે બધાનો સમન્વય થઈ શકે અને આવો સમન્વય સમર્થ આચાર્યો અને પ્રાચીન-અર્વાચીન વિદ્વાનોએ રજૂ કર્યો છે. પરંતુ આવા સમન્વય વિશે નિશ્ચિતપણે કહી શકાય કે આ મત બુદ્ધનો પોતાનો હોવા કરતાં વિશેષ તો આચાર્યો અને વિદ્વાનોનો છે. એનું કારણ એ છે કે બુદ્ધ આમ જ કહેવા માગતા હતા અને બીજું નહિ, એમ ચોક્કસપણે પુરવાર કરવા માટે આપણી પાસે કશું સાધન નથી.

અહીં હું તમને એક ઉદાહરણ આપું. ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ એ બાદરાયણની કૃતિ છે. અને એમાં કોઈ સંદેહ નથી કે એમાંથી એક જ સિદ્ધાન્ત ફલિત થાય — ભલે પછી તે દ્વૈત હોય, અદ્વૈત હોય, વિશિષ્ટાદ્વૈત હોય, શુદ્ધાદ્વૈત હોય, દ્વૈતાદ્વૈત હોય કે અન્ય હોય. પરંતુ એકી સાથે તે બધા જ તેમાંથી હરગીજ ફલિત થાય નહિ. તે બધાના સમન્વયનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને એ ભલે કરાય; એની સાથે આપણને કોઈ સંબંધ નથી. આપણે તો બાણવું છે કે ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ના કર્તા બાદરાયણને શું કહેવું છે.

આ જ રીતે આપણે હીનયાન, મહાયાન વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ચાનોનો કે વિજ્ઞાનવાદ, શૂન્યવાદ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવાનું કે તેમનું નિરૂપણ કરવાનું ધાર્યું નથી. આપણે જે નક્કી કરવું છે તે એ છે કે બુદ્ધે પોતે કયો સિદ્ધાન્ત પ્રબોધ્યો છે.

પરંતુ તે નક્કી કરવા આપણે કેવી રીતે આગળ વધવું? ખરેખર એ માર્ગે ડગ માંડવા ઘણા કઠિન છે. પરંતુ નિરાશ થવાની જરૂર નથી.

૬૫. एकं तु यानं हि नयश्च एक

एका चियं देशन नायकानाम् ॥ सद्धर्मपुं०, ૨.૯૬

સાથે બુદ્ધો ૭૦, ૭૩; અભિસમ૦, ૫૦ ૧૨૦-૧૨૧.

આપણને દોરવણી આપનાર પ્રકાશ છે. આ પ્રકાશ આપણને વૈદિક ઋષિઓએ આપ્યો છે. તેમની સમક્ષ પણ વેદવચનોની બાબતમાં આ સમસ્યા ઊભી થઈ હતી. તેમણે કહ્યું છે કે ચિન્ત્યમાન મંત્રના અર્થને શ્રુતિપરમ્પરા અને બુદ્ધિની મદદથી કાઠી શકાય. જે ઋષિ કે તપસ્વી નથી તેને અર્થ પ્રત્યક્ષ થતો નથી. અને આ રહી એક નીતિકથા : ‘જ્યારે ઋષિઓ એક પછી એક મૃત્યુ પામવા લાગ્યા ત્યારે મનુષ્યોએ દેવો પાસે જઈને પૂછ્યું : અમારો ઋષિ કેાણુ બનશે ? તેમણે તેમને તર્કશાસ્ત્ર ઋષિ તરીકે આપ્યું; જેની મદદથી મંત્રના અર્થને તેઓ બધી રીતે સમજી શકે. તેથી વેદમાં પારંગત માણસ જે કંઈ અર્થ સર્વતોભાવે નક્કી કરે છે તેને આર્ષ કહેવામાં આવે છે.’^{૬૬}

બુદ્ધના નિર્વાણની પહેલાં જ બુદ્ધ અને આનંદ વચ્ચે જે સંવાદ થયેલો તેને આ સંદર્ભમાં આપણે યાદ કરીએ : “હે આનંદ ! કદાચ તમારામાંના કેટલાકના મનમાં એવો વિચાર આવે કે ‘ગુરુનું વચન અન્ત પામ્યું; હવે આપણે કેાઈ ગુરુ નહિ !’ પરંતુ હે આનંદ ! એમ ન સમજીશ. મેં જે ધર્મ અને વિનય (= સંઘના નિયમો)ની દેશના આપી છે, વિધાન કર્યું છે તેને જ મારા મૃત્યુ પછી તમારા ગુરુ થવા દો.”^{૬૭}

આ બંને વિધાનો - એક બ્રાહ્મણ પરમ્પરાનું અને એક બૌદ્ધ પરમ્પરાનું - આપણા ભોમિયા છે. અને તેમની સાથે આપણે બૌદ્ધધર્મદર્શનની પાયાની પ્રતીતિની ખોજ માટે આગળ ધપીએ. આ સમસ્યાનું નિરૂપણ કરવાનું મેં બીજા વ્યાખ્યાનમાં ધાર્યું છે.

૬૬. નિરુક્ત-પરિશિષ્ટ, ૧૨.૧૧.

૬૭. મહાપરિનિબ્બાનુસુત્ત, ૬.૧.

દ્વિતીય વ્યાખ્યાન

પાયાની સમસ્યા

પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં બીજી અનેક વસ્તુઓ સાથે બુદ્ધની ખરી દેશના સમજવામાં મહા મુશ્કેલી છે તે મેં દર્શાવી, કારણ કે તે દેશનાને સંગૃહીત કરતા ગણાતા સુત્રગ્રંથો તેમજ તેમને અવલંબીને રચાયેલા પ્રાચીન-અર્વાચીન બીજા ગ્રંથો અનેક રીતે અને ઘણી વાર તેા મર્મસ્થાનીય મહત્વના મુદ્દાઓ પર વિસંવાદી છે. એ વાત ખરી કે આ વસ્તુ માત્ર બૌદ્ધધર્મદર્શનની જ લાક્ષણિકતા છે એવું નથી, બીજા ધર્મોની બાબતમાં ય આવું છે, અને જેમ ધર્મ વધારે જૂનો તેમ તેની સમજૂતીઓની વિવિધતા વધુ. તેમ છતાં માનવબુદ્ધિએ સાચા મૌલિક ધર્મને સમજવા પોતાનાથી બનતું બધું જ કરી છૂટવામાં સંતોષ માનવો જોઈ એ. તેથી સંપૂર્ણ તકેદારી અને સાવચેતી સાથે આપણે એ દિશામાં આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

તે દિશામાં જતાં પહેલાં હું તમને જરાક થોભવા અને મારા પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં બુદ્ધ જે યુગમાં ઉપસ્થિત થયા તે યુગમાં આ દેશના ધાર્મિક અને દાર્શનિક વાતાવરણ વિશે મેં જે કંઈ સંક્ષેપમાં કહ્યું હતું તેને યાદ કરી જવા જણાવું છું. ભૂતકાળ જ વર્તમાનને ઘડે છે. અંકુરનું અસ્તિત્વ બીજા ઉપર જ આધાર રાખે છે, જે બીજા પોતે હકીકતમાં તેા અંકુરની પૂર્વાવસ્થા જ છે. આ જ રીતે બુદ્ધ જેવા હતા તેવા તેમની પૂર્વે જે કંઈ હતું તે બધાથી ઘડાયા હતા.

એ તો સ્પષ્ટ છે કે જે માર્ગ તેમણે લીધો તે માર્ગને તેમના પૂર્વ-ગામીઓએ તેમને માટે ઘણો સરળ કરી દીધો હતો. ઉદાહરણાર્થ, તમને યાદ હશે કે આપણે વૈદિક ક્રિયાકાંડથી શરૂઆત કરી હતી અને જોયું હતું કે વેદાન્તીઓ, સાંખ્યો અને એવા બીજા ચિન્તકોની તેમાં શ્રદ્ધા કેવી રીતે ઓછી થતી ગઈ અને છેવટે કેવી રીતે સાવ નષ્ટ થઈ ગઈ. આપણે એ પણ જોયું કે પાછળથી જેમને દ્રવ્યચરો તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા તે વૈદિક ચરોને તેમના બાહ્ય રૂપોને સંપૂર્ણપણે ત્યાગીને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ઘટાવવાનું શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું, અને આમ તે દ્રવ્યચરોનું સ્થાન જ્ઞાનચરોએ લીધું. આ જ્ઞાનચરો, ભગવદ્ગીતા કહે છે તેમ, દ્રવ્યચરો કરતાં ઘણા જ વધારે શ્રેયસ્કર

છે. બુદ્ધે આ મતનો પક્ષ કર્યો અને દ્રવ્યચરોને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વખોડી કાઢ્યા.

તેમ છતાં, તેમણે કર્મો કરવાની ના નથી પાડી. બલકુલ તેનો તો તેમણે મજબૂત બચાવ કર્યો છે. તેમના પુરોગામીઓની જેમ^૧ તેઓ કર્મમાં ચૂસ્તપણે માનનાર હતા. અને તેઓ વારંવાર કહેતા કે મનુષ્યો કર્મોને વારસામાં મેળવે છે (કમ્મદાયાદ), કર્મો તેમના પોતાના જ છે (કમ્મસ્સક), કર્મ તેમના પુનર્જન્મનું કારણ છે (કમ્મયોનિ) અને કર્મ તેમનું શરણુ છે (કમ્મપરિસરણ).^૨

એની નોંધ લેવી જોઈએ કે ક્રિયાકાંડી યાજ્ઞિકો ‘કર્મ’થી મુખ્યપણે વિવિધ યજ્ઞો અને ક્રિયાકાંડો સમજતા, બ્યારે વેદાન્તીઓ અને બીજાઓની સાથે બુદ્ધ તેને સામાન્ય કર્મ—મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ સમજતા. પરંતુ આધ્યાત્મિક વિકાસની બાબતમાં ‘કર્મ’થી બુદ્ધ માત્ર માનસ કર્મ લેતા. હા, બુદ્ધને મતે કર્મ હકીકતમાં ચેતના અથવા ચિત્ત^૩ (કે વસુબન્ધુ અભિધર્મકોશમાં કહે છે તેમ માનસ કર્મ) સિવાય બીજું કશું નથી. બુદ્ધે બાહર કર્યું છે, ‘હે ભિષ્ણુઓ! ચેતનાને જ હું કર્મ કહું છું.’^૪ અને ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે ચિત્તને છોડી કર્મ જેવું કંઈ નથી.^૫

આથી, દાનપારમિતા (ઉલ્કૃષ્ટ દાન) જેવાં કર્મો ખરેખર બાહ્ય નથી પરંતુ આંતર છે. અને આવું હોઈને તે કર્મો વિશેષ ચિત્તો સિવાય બીજું

૧. દાખલા તરીકે, ઈશાપનિપદ્ (૨) માં વેદાન્તીઓ કહે છે: કુર્વન્નેવ હિ કર્માણિ જિજ્ઞા-વિષેચ્છંતં સમા: । — ‘કર્મ કરતાં કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ.’ ભગવદ્ગીતા આને સખળ સમર્થન આપશે.

૨. મંનિ૦, ૩, પૃ૦ ૨૦૩; મિલિન્દ૦, પૃ૦ ૬૫.

૩. અહીં ચેતના અને ચિત્ત એ પર્યાયો છે. જુઓ મધ્ય૦ ૧૦, ૧૭.૧-૨.

૪. અંનિ૦, ૩, પૃ૦ ૪૧૫: ચેતનાહં મિક્ષલ્લેવે કમ્મં તિ વદામિ । ચેતયિત્વા કમ્મં કરોતિ કાયેન વાચાય મનસા વા ।

જુઓ મધ્ય૦ ૩૧૦, ૧૭.૧-૨ વૃત્તિ સહિત; ઓધિ૦પં૦, ૪૭૨; અભિ૦કો૦, ૪.૧.

૫. સત્ત્વલોકમથ માજનલોકં

ચિત્તમેવ રચયત્યત્તિચિત્રમ્ ।

કર્મજં હિ જગદુક્તમશેપં

કર્મ ચિત્તમવધૂય ચ નાસ્તિ ॥ આ ઓધિ૦પં૦(પૃ૦ ૯૯, ૪૭૨)માં ઉદ્કૃત છે;

પંચક્રમટી, પૃ૦ ૪૦.

કશું જ નથી. તેથી જ તો આપણને કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘જે એમ માનવામાં આવે કે જગતનું દારિદ્ર્ય દૂર કરે તો જ દાનપારમિતાને પૂર્ણ કરી કહેવાય તો તો પૂર્વ બુદ્ધોએ દાનપારમિતાને આચરી હતી તેમ કેમ કહેવાય? કેમ કે જગત હજુ ય દરિદ્ર છે. માટે પોતાની પાસે જે કંઈ છે તે બધું જ તેના પોતાના ક્ષણ સાથે બધાંને આપી દેવાનું જે મન—ચિત્ત તેને જ દાનપારમિતા કહે છે. આથી દાનપારમિતા પોતે એક પ્રકારનું ચિત્ત જ છે.’^૬

લગવદ્ગીતાના કર્મયોગનો સઘળો ઉપદેશ કર્મના આ અર્થઘટનને જ કેન્દ્રમાં રાખે છે અને સ્પષ્ટપણે જણાવે છે કે જ્યારે ચિત્તે સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો હોય ત્યારે માત્ર શારીર કર્મોથી મનુષ્ય પાપને પામતો નથી (૪.૨૯).^૭

આ જ રીતે, જેમને ઉલ્લેખ પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં કર્યો છે તે પોતાના પુરોગામીઓની જેમ બુદ્ધે દરેક શાસ્ત્રના પ્રામાણ્યનો નિષેધ કર્યો અને માત્ર શુદ્ધ તર્ક ઉપર જ આધાર રાખ્યો. તેમણે પોતાની ધર્મદર્શનવ્યવસ્થામાં ન તો ઈશ્વરને કોઈ સ્થાન આપ્યું કે ન તો પ્રચલિત અર્થમાં આત્માના અસ્તિત્વમાં શ્રદ્ધા ધરાવી. તેમને જગત ક્ષણિક જણાયું અને પરિણામે ભોગના સાધન તરીકે તેમને તે લાયક ન લાગ્યું. સમ્યગ્દર્શન(બોધિ)ની પ્રાપ્તિ પછી ય જ્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી જગતમાં રહેવા છતાં તેમણે જગતનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે યોગ અને તપનું આચરણ કર્યું, જે કે તેની કઠોરતા પાછળથી તેમણે હળવી કરી. તેમણે સ્વીકાર્યું કે અવિદ્યા જ બંધનું કારણ છે. જ્ઞાન, વિદ્યા અવશ્ય મુક્તિ લાણી લઈ જાય છે. પોતાના કેટલાક પુરોગામીઓ સાથે તેમણે પણ દૃઢપણે માન્યું કે જ્યાં સુધી કામને, તૃષ્ણાને નિર્મૂળ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી શાન્તિની કોઈ આશા નથી. મર્મસ્થાનીય મહત્ત્વ ધરાવતા આ છેલ્લા બે મુદ્દાઓ વિશે મારે આગળ ઘણું કહેવાની ઇચ્છા છે.

૬. બોધિ ૫, ૯-૧૦ :

અદરિદ્રં જગત્ કૃત્વા દાનપારમિતા યદિ ।

જગદ્ દરિદ્રમદ્યાપિ સા કથં પૂર્વતાયિનામ્ ॥

ફલેન સહ સર્વસ્વત્યાગચિત્તાજ્જનેઽલિલે ।

દાનપારમિતા પ્રોક્તા તસ્માત્ સા ચિત્તમેવ તુ ॥

૭. શારીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્ નાપ્નોતિ કિલ્વિષમ્ ।

પ્રશ્ન આ છે : કયા પાયા ઉપર તેમણે ધર્મનું મંડાણ કર્યું ? તેમનાં બધાં ચિન્તનો અને ઉપદેશોના કેન્દ્રમાં શું છે ? બની શકે તો મારા જ્ઞાન-પ્રકાશ પ્રમાણે આનો જવાબ શોધવાનો મારો પ્રયત્ન છે;

પ્રથમ તો હું તમારું ધ્યાન ‘ઋગ્વેદ’ની એક ઋચા (૧૦.૧૨૯.૪) તરફ દોરીશ. તેનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે :

‘શરૂઆતમાં સૌ પ્રથમ મનનું વીર્યબીજ કામ (=તૃષ્ણા) અસ્તિત્વમાં હતું. અને સન્તોએ ડહાપણપૂર્વક વિચાર કરીને અસત સાથેનું સતનું બંધન પોતાના હૃદયમાં છે એ શોધી કાઢ્યું.’^૯

અને જો તેની ઉપર ટીકા લખનાર સાચણને પૂછશો તો તે તમને આ પ્રાચીન પ્રમાણુ વિશે કહેશે કે ‘કામ જ જગતને બાંધનાર છે, એ સિવાય બીજું કોઈ બંધન નથી.’^{૧૦} આને વિશે અથર્વવેદ (૩.૨૯.૭)માં પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

‘આ કોણે કોને આપ્યું છે ?

કામે કામને આપ્યું છે.

દેનારો ય કામ છે ને લેનારો ય કામ છે.

કામ સમુદ્રમાં પ્રવેશ્યો છે.

(ક इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् ।

कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रम् आविवेश ॥)

આ શ્લોકની અન્તિમ પંક્તિનો અર્થ શો છે ? વૈદિક ગ્રંથ પોતે જ કહે છે : ‘કામ એ સમુદ્ર જેવો છે, કારણ તેને કોઈ અન્ત નથી.’^{૧૧} આ જ વાત બીજા વૈદિક એક ગ્રંથમાં અર્થાત ‘અથર્વવેદ’ (૯.૨.૨૩)માં બીજી રીતે કહી છે : ‘હે કામ, મન્યુ, તું સમુદ્રથી ય અઢિયાતો છે.’^{૧૨}

૮. કામસ્તદગ્રે સમવર્તતાગ્રે

મનસો રેતઃ પ્રથમં યદાસીત્ ।

સતો વન્ધુમસતિ નિરવિન્દન્

હૃદિ પ્રતીષ્ઠ્યા કવયોઃ મનીષા ॥

૯. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણુ, ૨.૮૯.૫.

૧૦. વ્યાસોડપિ સ્મરતિ-

કામવન્ધનમેવેદં નાન્યદસ્તીહ વન્ધનમ્ ।

૧૧. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણુ, ૨.૨.૫.૬ : સમુદ્ર ઇવ હિ કામઃ ન હિ કામસ્યાન્તોડસ્તિ ।

૧૨. જ્યાયાન્ સમુદ્રાદસિ કામ મન્યો ।

અને એ જ 'અથર્વવેદ'માં આગળ જતાં કામ ઉપર આપું સૂક્ત મળે છે. તેમાં કહ્યું છે : 'કામ પ્રથમ જન્મ્યો હતો. દેવો, પિતૃઓ કે મર્ત્યો તેને પહોંચ્યા નથી. તેમનાથી તું ચઢિયાતો અને સર્વદા મહાન છે. આવા તને હે કામ! હું નમું છું.'

'વિસ્તારમાં, આકાશ અને પૃથ્વી કેટલાં વિશાળ છે! જળ કેટલે દૂર દૂર સુધી વહે છે, અને અગ્નિ પણ! પરન્તુ તે બધાંથી તું ચઢિયાતો છે અને સર્વદા મહાન છે. આવા તને હે કામ! હું નમું છું.'^{૧૩}

અસંખ્ય વૈદિક ગદ્યપદ્યખંડોમાં^{૧૪} આ કામનો અગ્નિ સાથે અલેદ કરવામાં આવ્યો છે. અને આ અલેદ શેને લઈને કરાયો છે તે દૂર શોધવા જવું પડે એમ નથી. 'જેમ ગમે તેટલું ઈંધણુ નાખો તો ચ અગ્નિ સંતોષાતો નથી, તેમ ગમે તેટલા વિષયોથી કામ પણ કોઈ રીતે સંતોષાતો નથી.' આ વિષે મનુએ (૨.૯૪) જે વિધાન કર્યું છે તેનાથી વધુ સારું વિધાન કરી શકાય તેમ નથી અને મને ખાતરી છે કે મનુનું એ વિધાન તમે સારી રીતે જાણો છો : 'વિષયોના ઉપભોગથી કામ કદી શમતો નથી; તે તો અગ્નિમાં ધી નાખીએ અને અગ્નિ અધિક વૃદ્ધ પામે તેમ માત્ર વધ્યા જ કરે છે.'^{૧૫}

કામનું અનુસરણ અવળે માર્ગે ચઢાવી કલ્પનાતીત દુઃખો અને ચાતનાઓમાં ફસાવે છે એ વિચાર આ દેશમાં વેદકાળથી દૃઢ થયેલો છે, અને એટલે જ તો ઋષિમુનિએ કહ્યું છે :

'જ્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલી બધી કામનાઓ દૂર થઈ જાય છે, ત્યારે તે અમર બને છે અને તે અહીં જ (આ જીવનમાં જ) બ્રહ્મને મેળવે છે. જ્યારે અહીં બધી જ હૃદયની ગાંઠો^{૧૬} તૂટી જાય છે, ત્યારે મનુષ્ય અમર બને છે.'

અને તેમણે એમ કહીને ઉપસંહાર કર્યો છે કે ઉપદેશ આટલો જ છે (પતાવદ્ અનુશાસનમ્).^{૧૭}

૧૩. —અનુવાદ Whitney અનુસાર.

૧૪. અથર્વવેદ, ૩.૨૧.૪ : યો દેવો (=અગ્નિ) વિશ્વાદ્ યમુ કામમાહુઃ ;

૬.૩૬.૩. જુઓ Muir's Original Sanskrit Texts, ગ્રન્થ ૫, પૃં ૪૦૩.

૧૫. ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્તમેવ મૂય ઇવામિવર્ધતે ॥

૧૬. અર્થાત્ કામનાઓ,

૧૭. કડોપં ૬.૧૪-૧૫,

હું તમને આ સંદર્ભમાં એ જ કૃતિમાં આવતા નચિકેતા અને મૃત્યુ વચ્ચેના સુપ્રસિદ્ધ સંવાદને જોઈ જવાનું કહું છું. તેનો કેટલોક ભાગ હું અહીં ઉદ્ધૃત કરું છું.^{૧૮}

યમરાજે નચિકેતાને કહ્યું, ‘જોઈ એ તો સો વર્ષની આવરદાવાળા પુત્રો અને પૌત્રો માગ. જોઈ એ તો અનેક પશુઓ, હાથીઓ, સોનું, ઘોંડાઓ માગ. જોઈ એ તો પૃથ્વીનું મોટું સાંપ્રાણ્ય માગ અને જેટલી ઇચ્છા હોય એટલાં વર્ષોનું લાંબું આયુષ્ય માગ. અરે! આના બરાબર જો બીજું કોઈ વરદાન જોઈતું હોય તો તે માગ. ધન માગ, લાંબું જીવન માગ. હે નચિકેતા! તું મોટી વિશાળ પૃથ્વીનો રાજા થા. હું તારી બધી ઇચ્છાઓને પૂરીશ (કામાનાં ત્વા કામભાજં કરોમિ). જે જે ઇચ્છાઓ મૃત્યુલોકમાં પુરાવી મુશ્કેલ હોય, તે તે બધી ઇચ્છાઓ તું તારી મરણ પ્રમાણે માગ. આ અહીં છે તેવી સ્ત્રીઓ, રથો, વાજિત્રો મનુષ્યોને મળતાં નથી. મેં મોકલેલી એ સ્ત્રીઓ તારી સેવામાં હાજર રહેશે. પણ હે નચિકેતા! તું મરણ વિશે મને પૂછ મા.’

અને આ રહ્યો નચિકેતાનો ઉત્તર: ‘હે મૃત્યુ! એ બધા ય વિષયો તો આવતી કાલ સુધી જ ટકનાર છે અને તેઓ, બધી ઇન્દ્રિયોનાં તેજ હરી લે છે. વળી સમગ્ર જીવન ટૂંકું જ છે. માટે એ નાચ-ગાન અને ઘોડાઓ તમારી પાસે જ રાખો. મનુષ્યને ધનથી સંતોષ થતો નથી.’^{૧૯}

હવે આપણે બુદ્ધના જીવન ભણી વળીએ. તેમની દેશના વિશે મેળા ન ખાય એવા વિવિધ મતો છે. પરંતુ એક મુદ્દા ઉપર સૌ સંપૂર્ણપણે સહમત છે કે તે પોતાની સર્વ શક્તિથી પોતાના ભયંકર દુશ્મન માર સામે વીરતાથી લડ્યા અને છેવટે એ લડાઈમાં તેને પૂરેપૂરો હરાવ્યો. આ પછી જ તે બુદ્ધ બન્યા. જેનું કવિઓએ કાવ્યમાં વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે તે મારવિજયે તેમની જીવનકથામાં યોગ્ય રીતે જ શાશ્વત સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. બુદ્ધજીવનના બીજા બનાવોને કોઈ એ ખરેખર લેખામાં ન લેવા હોય તો ન પણ લે, પણ બુદ્ધે મારનો પરાજય કર્યો હતો એ હકીકતની અવગણના કોઈ પણ રીતે કોઈ કરી શકે નહિ.

પણ આ માર કોણ છે? બીજું કોઈ નહિ પણ પુરુષરૂપે કલ્પાયેલો કામ. માર શબ્દ √મૃ (મરવું) એ સંસ્કૃત ધાતુમાંથી બનેલો છે. તેનો

૧૮. કોપા ૧.૨૩-૨૬.

૧૯. અનુવાદ Max Muller અનુસાર.

ચોક્કસ અર્થ થાય છે મૃત્યુ. આ ‘મૃત્યુ’ શબ્દ પણ એ જ ધાતુમાંથી બનેલો છે. આમ માર અને મૃત્યુ એક જ છે. અને જો આપણે કામ જે ભયંકર દુઃખો મનુષ્યોને દે છે એને ધ્યાનમાં લઈએ તો કામનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા ‘માર’ સિવાય બીજા કોઈ સારા શબ્દ નથી એ વિશે જો મત નથી.

દુઃખના મૂળરૂપ માર કે કામ વિશેનાં ભગવાનનાં બધાં વચનોને બાજુએ રાખી હું ઉદ્ધૃત કરેલા ઉતારા તરફ તમારું ધ્યાન ખેંચું છું. આ ઉતારો પરંપરા અનુસાર ભગવાનની યોધિપ્રાપ્તિ પછીની પ્રથમ દેશના છે :

‘આ કાયારૂપ ઘર બનાવનારને શોધતો હું અનેક જન્મવાળા સંસારમાં ફેાકટ રીતે દોડ્યા કરતો હતો; અને દુઃખ દેનારો અવતાર વારે વારે આવ્યા કરતો હતો. પણ હે ગૃહકાર! હું તને ઓળખી ગયો છું. હવે તું ઘરને ફરી બાંધી શકીશ નહીં. તારી બધી પાટડીઓ તોડી નાખેલ છે. ઘરનો મોભ પણ તોડી નાખ્યો છે. દોષરહિત બનેલા ચિત્તે કામને બરાબર ઓળખી લીધો છે.’^{૨૦}

કામ અને એના શમનની વાતથી આ દેશના ધર્મો અને ધાર્મિક સાહિત્ય ભરપૂર છે, જો કે વિગતોમાં તેઓ એકબીજાથી ઘણા ફટાય છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ના આખા ચ અંથમાં તેનું કેવું વર્ણન છે તે તમે જાણો છો. સર્વ દુઃખોનું મૂળ હોઈ કામને ત્યાં મહાશન, મહાપાપ, મહાશત્રુ અને નિત્યવૈરી કહ્યો છે, અને તેના શમન વિશે આપણને આમ કહેવામાં આવ્યું છે : ‘જેમ નદીઓ સર્વ કાળે પૂર્ણ અને અચળ એવા સમુદ્રમાં શમી જાય છે, તેમ જે મનુષ્યની કામનાઓ પોતાની અંદર જ શમી જાય છે તે મનુષ્ય શાંતિ પામે છે. પરંતુ જે મનુષ્ય કામને ઈચ્છે છે તે કદી શાંતિ પામી શકે જ નહિ. જે સર્વ કામનાઓને ત્યજી દઈ નિઃસ્પૃહ, નિરહંકાર અને નિર્મમ બની વિચરે છે તે શાંતિ પામે છે.’^{૨૧}

૨૦. ધર્મપદ, ૧૫૩-૫૪ :

અનેકજાતિસંસારં સન્ધાવિસ્સં અનિબ્બિસં ।
ગહકારકં ગવેસન્તો દુક્ખા જાતિ પુનપુનં ॥
ગહકારક ! દિદ્ધોડસિ પુન ગેહં ન કાહસિ ।
સબ્બા તે પાસુકા ભગ્ગા ગહકૂટં વિસંસ્વતં ।
વિસંસ્વારગતં ચિત્તં તણ્હાનં સ્વયમજ્ઞાગા ॥

૨૧. આપૂર્યમાળમચ્છલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશન્તિ યદ્વત્ ।

[અનુસંધાન પૃ. ૩૭

‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ એ બે આપણા દેશના એપિક (વીરચરિત મહાકાવ્યો) છે. તે બંને ય આદિથી અન્ત સુધી કામમાંથી જન્મતાં ખરાબ પરિણામોને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. કાલિદાસે હૃદયસ્પર્શી રીતે પોતાના ‘કુમાર-સંભવ’ મહાકાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે કે જ્યાં સુધી મદન કે કામને ભસ્મ નથી કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી પાર્વતી પરમ કલ્યાણ અને પરમ શાન્તિની મૂર્તિરૂપ શિવ સાથેના મિલનનો આનંદ માણી શકતી નથી. ‘અભિજ્ઞાન-શાકુન્તલ’માં જ્યારે દુષ્યન્ત અને શકુન્તલા કામની અદ્ભુત વૃત્તિથી પ્રેરાર્થ એકબીજા પ્રત્યે આકર્ષાય છે ત્યારનું તેમનું પ્રથમ મિલન સુખદ ન હતું. તેમનું ખરું મિલન તો નાટકના છેલ્લા અંકમાં થાય છે, જ્યારે બેયનું હૃદય એકબીજા તરફના કામથી મુક્ત હતું અને શુદ્ધપ્રેમસભર હતું. વધુ દષ્ટાંતો આપવાની જરૂર નથી.

પુરોગામીઓનાં પગલાંને અનુસરતા ખુદે એક બીજી વસ્તુ તરફ પણ પોતાનું ધ્યાન આપ્યું. કામ એ દુઃખનું મૂળ છે એ તો નિઃશંક વાત છે. પરંતુ દ્રેષ અને સ્વાર્થને પણ દુઃખનાં બીજાં કારણો તરીકે વારંવાર ગણવાયાં છે. છતાં પણ તેઓ, કહોને કે કામના જ સહયોગીઓ છે, અને તેમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. પરંતુ અવિદ્યાને પણ દુઃખનું એક કારણ ગણ્યું છે. કામ અવિદ્યામાંથી જન્મતો હોઈ અવિદ્યા જ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. ભગવાને નીચેના શબ્દો એક વાર કહ્યા હોવાનું કહેવાય છે.

‘હે ભિક્ષુઓ ! જેમ એક શંકુ આકારના છાપરાવાળી ઝૂંપડીના છાપરાની બધી સાંઠીઓ કે વળીઓ છાપરાની ટોચ તરફ જાય છે, ટોચને અવલંબે છે અને ટોચે ભેગી થાય છે તેની જ રીતે આપણી બધી અકુશલ અવસ્થાઓ- (ધર્મો)નું મૂળ અવિદ્યા છે, અવિદ્યામાંથી જ તે બધી નીકળે છે અને અવિદ્યામાં જ તે બધી એક સાથે જડાયેલી છે.’^{૨૨}

અને વળી,

ઐહિક કે પારલૌકિક જે કંઈ અકુશલ છે તે બધાંનું મૂળ અવિદ્યામાં છે અને અવિદ્યા પોતે ઇચ્છા અને તૃષ્ણા (લોભ) દ્વારા તે અકુશલોને જન્મ આપે છે.^{૨૩}

અનુસંધાન પૃ૦ ૩૬ થી]

તદ્વત્ કામા યં પ્રવિશન્તિ સર્વે

સ શાન્તિમાન્નોતિ ન કામકામી ॥

વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।

નિર્મમો નિરહક્કારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ ૨.૭૦-૭૧

૨૨. સંઁન૦, ૨૦.૧.

૨૩. ઈતિવુતક (§ ૪૦), પૃ૦ ૩૪.

અવિદ્યાનો અર્થ છે તત્ત્વનું અદર્શન કે મિથ્યા દર્શન. ૨૪ જે માણસ તત્ત્વને જાણતો નથી કે અવળું જાણે છે તે અસત્ વસ્તુઓને સત્ કહીને છે, અને એમ કરીને અકલ્યાણને કલ્યાણ ગણે છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ કામ જાગે છે, અને એક વાર જાગે છે એટલે માણસને તે અવળે રસ્તે ચંદાવી તેનો નાશ કરે છે. ‘ભગવદ્ગીતા’ (૨.૬૨-૬૩) આ જ વાત કહે છે : ‘વિષયોને મનમાં વાગોળ્યા કરતા માણસને તેમનામાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિમાંથી કામ જન્મે છે, કામમાંથી ક્રોધ જન્મે છે, ક્રોધમાંથી મોહ જન્મે છે, મોહને કારણે સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિનો નાશ થવાથી બુદ્ધિ નાશ પામે છે અને બુદ્ધિના નાશથી મનુષ્યનો સંપૂર્ણ વિનાશ થાય છે.’

અવિદ્યાનો નાશ થતાં કામનો ક્ષય થાય છે. અને બૌદ્ધો કહે છે તેમ અવિદ્યા દૂર ત્યારે જ થાય છે જ્યારે વિદ્યા કે પ્રજ્ઞાપારમિતા (પૂર્ણપ્રજ્ઞા) નો ઉદય થાય છે.

આ મુદ્દા ઉપર અહીં સુધી બુદ્ધ અને તેમના ઘણા પુરોગામીઓ વચ્ચે સહમતિ છે. પરંતુ આ પછી તેઓ વિદ્યા કે પ્રજ્ઞાના વિષય પરમાર્થની બાબતમાં એકબીજાથી તદ્દન વિરોધી મંતવ્યો ધરાવતા એકબીજાથી ઘણા બુદ્ધા પડે છે.

ઉપનિષદના ઋષિમુનિઓ અનુસાર પરમાર્થ આત્મા છે. અને આપણે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં જોયું તેમ જ્યારે આત્માનો પૂરેપૂરો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે પછી કશું ઈચ્છવા જેવું, કામના કરવા જેવું રહેતું નથી, કારણ કે બધી કામનાઓ સંતોષાઈ ગઈ હોય છે. એક ઉપનિષદ (છાન્દો ૦ ૭.૨૫.૧-૩) આપણને કહે છે : ‘એ અનન્ત (ભૂમા) જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, જમણી તરફ, ડાબી તરફ અને બધે ઠેકાણે છે. ખરેખર એ જ બધું છે. હવે ભૂમાનો અહંકારરૂપે ઉદ્દોષ થાય છે : હું જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, ડાબી તરફ અને જમણી તરફ છું; આ બધું હું જ છું. હવે ભૂમાનો આત્મારૂપે ઉદ્દોષ થાય છે : આત્મા જ નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ, ડાબી તરફ અને જમણી તરફ છે; આ બધું આત્મા જ છે. જે આ જુએ છે, માને છે અને સમજે છે, જે આત્માને ચાહે છે, આત્મામાં રમે છે, આત્મામાં લીન બને છે, આત્મામાં આનંદ માણે છે તે સ્વરાજ્ (સ્વયંપ્રકાશ) બને છે, તે ત્રણેય લોકનો ઈશ અને નિયંતા બને છે.’

૨૪. તત્ત્વેડપ્રતિપત્તિર્મિથ્યાપ્રતિપત્તિરજ્ઞાનમવિદ્યા । શિક્ષાંસમુંભાં ઉદ્ધૃત (પૃ ૦ ૨૨૨) શાલ્વિ-સ્તમ્બસૂત્ર; બોધિ ૦ પ ૦, પૃ ૦ ૩૫૨; મધ્ય ૦ વૃ ૦, પૃ ૦ ૫૬૪.

વળી એક ઋષિમુનિ જણાવે છે : ‘આ આત્મા છે તે જ હું છું’, એમ જે માણસ પોતાને વિશે સમજે, તે કઈ વસ્તુની ઇચ્છા રાખીને, અને ફેના માટે શરીરની ઝંખના રાખે?’ (બૃહદાં ૪.૪.૧૨).

હકીકતમાં આ દ્રષ્ટાઓને મતે આત્મા એક અને અદ્વિતીય છે. અને તેમ હોઈને, નથી તો એવું કંઈ જે કામનો વિષય બની શકે, કે નથી તો એવું કંઈ જેનાથી ભય પામવાનો રહે. એ એક સીધી, સાદી ને સાચી વાત છે કે જ્યાં દ્વૈત હોય છે ત્યાં ભયની શક્યતા હોય છે. જ્યારે વાઘ અને મનુષ્ય બંને હોય, ત્યારે જ મનુષ્યને ભયભીત થવાનું કારણ હોય છે. અહીં એક ટૂંકી પણ રસપ્રદ વાત ઉપનિષદ્ધમાંથી (બૃહદાં ૧.૪.૧.૨) આપું :

‘શરૂઆતમાં એકલો આત્મા જ હતો. તેણે આગુબાગુ જોયું તો ત્યાં પોતાના સિવાય બીજું કશું જ ન હતું. અને તેને બીક લાગી. તેથી આજે પણ માણસ એકલો હોય ત્યારે બીજો છે. પછી આત્માએ વિચાર કર્યો : ‘અહીં મારા સિવાય બીજું કોઈ છે તો નહિ, તો પછી હું ફેનાથી બીજું છું?’ એવો વિચાર કરતાં એની બીક જતી રહી, કારણ કે બીક તો પોતાના સિવાય બીજું કોઈ હોય તો તેમાંથી ઉદ્ભવે છે (દ્વિતીયાદ્ વૈ મયં ભવતિ).’

આમ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતાં કામમાંથી જ નહિ બલકે ચિંતા, મુશ્કેલી અને દુઃખમાંથી ય સંપૂર્ણ મુક્તિ મળે છે.

વેદાન્તીઓ ઉપરાંત આત્મામાં માનનાર બીજા ઉપદેશકો પણ એવા મતના છે કે કામશમન દ્વારા જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકે. ઉદાહરણાર્થ, જેમને મુખ્યપણે વૈદિક ક્રિયાકલાપ સાથે જ લેવાદેવા છે તે યજ્ઞિકો કે મીમાંસકો પણ પોતાના અનુયાયીઓને કાર્ય કર્મો (ફળની કામના સહિત કરાતાં કર્મો) કરવા સામે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ચેતવણી આપે છે અને નિત્ય (આવશ્યક યા ફરજરૂપ) અને નૈમિત્તિક (પ્રાસંગિક) કર્મો કરવાની જ સલાહ આપે છે.

ભક્તિમાર્ગીઓને ઈશ્વરમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હોઈ તેમને કામનામાંથી મુક્ત થવાનો સરળ માર્ગ મળી ગયો છે. તેઓ પોતાને માટે કંઈ જ રાખતા નથી, બધું જ પોતાના ઈશ્વરને અર્પણ કરી દે છે.

ભક્તિની મૂર્તિ જેવા પ્રહ્લાદનાં થોડાંક વયનો આપણા દેશના ઉત્તમ કોટિના ભક્તિગ્રંથ ‘ભાગવત’માંથી ઉદ્દૃત કરવાનું મને મન થાય છે. ભાગવાને પ્રહ્લાદને દર્શન દીધાં અને પસંદ કરી એક વર માગવા કહ્યું, તેમ જ જણાવ્યું કે પોતે દરેકની આશા હંમેશ પૂરી કરે છે એટલે તેની આશા પણ પૂરી કરશે. ઉત્તરરૂપે નીચે પ્રમાણે પ્રહ્લાદની પ્રાર્થના છે :

‘હે પ્રભુ! જન્મથી જ વિષયલોગોમાં હું આસક્ત છું, હવે આ વરોથી મને લોભાવો નહીં. હું એ લોગોના સંગથી ડરી, એમના દ્વારા થતી તીવ્ર વેદનાનો અનુભવ કરી એમનાથી છૂટવાની ઇચ્છાથી જ આપને શરણે આવ્યો છું. હે ભગવાન! મારામાં ભક્તનું લક્ષણ છે કે નહીં—એ જાણવા માટે આપે આપના ભક્તને વિષયલોગો માગવાને પ્રેર્યો છે. આ વિષયલોગો હૃદયની ગાંઠને મજબૂત કરવાવાળા તથા વારંવાર જન્મ-મૃત્યુના ફેરામાં ફસાવનારા છે. હે જગદ્ગુરુ! વિષયલોગો માગવા પ્રેરવામાં ભક્તની પરીક્ષા કરવા સિવાય બીજું કોઈ કારણ મને લાગતું નથી; કેમ કે આપ પરમ દયાળુ છો. તમારી પાસેથી જે કામનાઓ પૂરી કરવા ઇચ્છે છે તે સેવક નથી; એ તો લેવડ-દેવડ કરનારો વેપારી છે. જે સ્વામી પાસેથી પોતાની કામનાઓને પૂરી કરવાનું ઇચ્છે છે તે સેવક નથી; અને જે સેવક પાસેથી સેવા લેવા માટે, તેના સ્વામી બનવા માટે તેની કામનાઓ પૂરી કરે છે તે સ્વામી નથી. હું આપનો નિષ્કામ સેવક છું અને આપ મારા નિરપેક્ષ સ્વામી છો. જેમ રાજા અને એના સેવકોનો તો પ્રયોજનવશ સ્વામી-સેવક સંબંધ હોય છે, એવો સંબંધ તો મારી અને આપની વચ્ચે નથી. હે મારા વરદાથીશિરોમણિ સ્વામી! જો મને મારા મુખે માંગેલું વર આપવા જ ઇચ્છતા હો તો એ વર આપો કે મારા હૃદયમાં ક્યારેય કોઈ કામનાનું બીજ ન ફૂટે.’^{૨૫}

તાન્ત્રિકોએ સૂચવેલો કામશમનનો ઉપાય ઘણો વિચિત્ર છે. તેમને મતે ડાહ્યા માણસો કામથી જ કામનો નાશ કરે છે. તેઓ કહે છે : ‘જેમ કાનમાં

૨૫. મા.માં પ્રલોભયોત્પત્યાડસક્તં કામેષુ તૈવૈરે ।
 તત્સહ્ગમીતો નિર્વિણ્ણો મુમુક્ષુસ્ત્વામુપાશ્રિતઃ ॥
 મૃત્યલક્ષ્ણગજિજ્ઞાસુર્ભક્તં કામેષ્વચોદયત્ ।
 ભવાન્ સંસારબીજેષુ હૃદયગ્રન્થિષુ પ્રમો ! ॥
 નાન્યથા તેઽલિલ્ગુરો ! ઘટેત કરુણાત્મનઃ ।
 યસ્ત આશિષ આશ્રાસ્તે ન સ મૃત્યઃ સ વૈ વણિક્ ॥
 આશસાનો ન વૈ મૃત્યઃ સ્વામિન્યાશિષ આત્મનઃ ।
 ન સ્વામી મૃત્યતઃ સ્વામ્યમિચ્છન્ યો રાતિ ચ્ચાશિષઃ ॥
 અહં ત્વકામસ્ત્વદ્મક્તસ્ત્વં ચ સ્વામ્યનપાશ્રયઃ ।
 નાન્યથેહાવયોરર્થો રાજસેવકયોરિવ ॥
 યદિ દાસ્યસિ મે કામાન્ વરાંસ્ત્વં વરદર્ષભ ।
 કામાનાં હૃદયસંરોહં ભવતસ્તુ વૃણે વરમ્ ॥

ભાગવતપુરાણ, ૭.૧૦.૨-૧૦

પાણી નાખી પાણી કાઢવામાં આવે છે, જેમ કાંટાથી કાંટો કાઢવામાં આવે છે, તેમ ડાહ્યા માણસો કામથી કામને કાઢે છે, રાગથી રાગને છૂટે છે. જેમ ઘોખી મલીન ચીજથી મલીન વસ્ત્રને નિર્મળ કરે છે તેમ ડાહ્યા માણસો મળથી પોતાને નિર્મળ કરે છે. રજ ઘસવાથી જેમ દર્પણ શુદ્ધ થાય છે તેમ જ્ઞાનીઓથી સેવાયેલા દોષો દોષોનો નાશ કરે છે. લોહાનો ગઢો પાણીમાં નાખીએ તો ડૂબી જાય છે, પણ જ્યારે તેને ટીપી વહાણુ બનાવવામાં આવે છે ત્યારે તે તરે છે અને બીજાને પણ તારે છે. તેવી જ રીતે જ્યારે ચિત્તને પ્રજ્ઞાથી દઢ કરવામાં આવે છે ત્યારે કામોને (કામના વિષયોને) ભોગવવા છતાં તે કામોથી (કામના વિષયોથી) મુક્ત રહે છે અને બીજાને મુક્ત કરે છે. મિથ્યાજ્ઞાનીઓનો કામના વિષયોનો ભોગ અંધન અને છે, જ્યારે જ્ઞાનીઓનો કામના વિષયોનો ભોગ મોક્ષસાધક અને છે. વિધિપૂર્વક લીધેલું ઝેર પણ જીવનદાયી અમૃતનું કામ કરે છે, જ્યારે ઘી, પરોઠા જેવો બલપ્રદ ખોરાક પણ યોગ્ય રીતે ન લઈએ તો ઝેરની જેમ વર્તે છે. ઘીને જ્યારે મધ સાથે સમભાગે મેળવવામાં આવે છે ત્યારે તે ઝેર અને છે, પરંતુ એને જ વિધિપૂર્વક લેવામાં આવે તો તે ઉત્કૃષ્ટ પોષક રસાયનનું કામ કરે છે અને નબળાઈ અને રોગો દૂર કરે છે. જેમ તાંબુ પણુ તેના ઉપર પારાનો પ્રયોગ કરવામાં આવતાં સોનું બની જાય છે, તેમ જે સમ્યક્જ્ઞાનીઓ છે તેમની બાબતમાં કલેશો પણ કલ્યાણસાધક બની જાય છે.^{૨૬}

૨૬. ચિત્તવિશુદ્ધિપ્રકરણ, સંપા. પ્રભુભાઈ પટેલ; વિશ્વભારતી ગ્રંથમાળા, ૧૯૩૩ :

કર્ણાજ્જલં જલેનૈવ કષ્ટકેનૈવ કષ્ટકમ્ ।

રાગેણૈવ તથા રાગમુદ્ધરન્તિ મનીષિણઃ ॥ ૩૭ ॥

યથૈવ રજકો વસ્ત્રં મલેનૈવ તુ નિર્મલમ્ ।

કુર્યાદ્ વિદ્વાંસ્તથાત્માનં મલેનૈવ તુ નિર્મલમ્ ॥ ૩૮ ॥

યથા ભવતિ સંયુદ્ધો રજોનિર્વૃષ્ટદર્પણઃ ।

સેવિતસ્તુ તથા વિજ્ઞૈર્દોષો દોષવિનાશનઃ ॥ ૩૯ ॥

લૌહપિણ્ડો જલે ક્ષિપ્તો મજ્જત્યેવ તુ કેવલમ્ ।

પાત્રીકૃતં તદેવાન્યં તારયેત્ તરતિ સ્વયમ્ ॥ ૪૦ ॥

તદ્વત્ પાત્રીકૃતં ત્રિચિત્તં પ્રજ્ઞોપાયવિધાનતઃ ।

મુઝ્જાનો મુચ્યતે કામાન્ મોચયત્યપરાનપિ ॥ ૪૧ ॥

દુર્વિજ્ઞૈઃ સેવિતઃ કામઃ કામો ભવતિ બન્ધનમ્ ।

સ એવ સેવિતો વિજ્ઞૈઃ કામો મોક્ષપ્રસાધકઃ ॥ ૪૨ ॥

હવે આપણે ભગવાન બુદ્ધ તરફ વળીએ. તેમને મતે સત્ય, પરમાર્થ શું છે? આપણે જોયું તેમ તેમની દેશના વિશે ઘણા મતભેદો છે. વિક્રાનો હજુ ય એ મુદ્દા ઉપર ચર્ચાઓ ચલાવી રહ્યા છે. તેમ છતાં સૌ કોઈ એ વાત તો સ્વીકારે છે કે બુદ્ધે તેમના પુરોગામીઓએ સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્તથી તફન ભલ્લટો અનાત્મવાદ સિદ્ધાન્ત પ્રગોઠ્યો.

પરંતુ સારાચ વાતાવરણમાં શું જ રહેલા ઉપનિષદના આત્માના સિદ્ધાંતની સામે તેઓ આવા વિચિત્ર નિર્ણયે કેમ પહોંચ્યા? મને લાગે છે કે ઉપનિષદના આત્માના સિદ્ધાન્તે જ તેમને એ નિર્ણયે પહોંચાડ્યા છે. કામનો ક્ષય કરવો જ જોઈએ એ એમની, એમના પુરોગામીઓની જેમ, દૃઢ પ્રતીતિ હતી. અને તેમણે જ્યાં કામનું સ્થાન છે, જ્યાં કામ ઉદ્ભવે છે તે પોતાની જાતમાં જ શોધ ચલાવી કે કામનું મૂળ શું છે? એ તો આપણા રોજિંદા અનુભવની વાત છે કે જેના પ્રત્યે આપણને રાગ હોય છે તેની આપણને ઇચ્છા, કામના થાય છે. અને તેના પ્રત્યે જોટલો રાગ વધારે તેટલી તેની કામના વધારે. હવે, જગતમાં સૌથી વધારે કઈ ચીજ પ્રત્યે આપણને રાગ છે? આત્મા પ્રત્યે. આપણે આપણું અધું જ તજી દઈ શકીએ, પરંતુ આપણે આપણા આત્માને છોડી દેવાના વિચાર માત્રથી ધૂળ ઊઠીએ છીએ. માણસને સ્વર્ગનું રાજ આપો અને કહો કે તે તેને ત્યારે જ સ્વીકારી શકે જ્યારે તે એક શરત પાળે કે તેણે પોતાની જિંદગી તજી દેવી. ચોક્કસ તે સ્વર્ગના રાજને સ્વીકાર નહિ કરે. જ્યારે તેનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ ન હોય ત્યારે તે માણસ સ્વર્ગના રાજને શું કરે? આમ સૌથી વધારે જેના તરફ આપણે રાગ અનુભવીએ છીએ તે આત્મા છે, કારણ તેના કરતાં વધુ રાગ જેના તરફ આપણને હોય તેવી કોઈ ચીજ નથી. તેથી જ ઉપનિષદ (બૃહદાં ૧.૪.૮) કહે છે :

‘આત્મા દીકરા કરતાં વહાલો છે; ધન કરતાં વહાલો છે; બીજી અધી વસ્તુઓ કરતાં વહાલો છે; તે બીજી અધી વસ્તુઓ કરતાં આપણી વધારે

અનુસંધાન પૃ૦ ૪૧ થી]

યથૈવ વિધિવદ્ ભુક્તં વિષમપ્યમૃતાયતે ।

દુર્ભુક્તં ઘૃતપૂપાદિ વલગ્નત્ તુ વિષાયતે ॥ ૪૩ ॥

ઘૃતં ચ મધુસંયુક્તં સમાંશં વિષતાં વ્રજેત્ ।

તદેવ વિધિવદ્ ભુક્તમુત્કૃષ્ટં તુ રસાયનમ્ ॥ ૫૦ ॥

રસસ્પૃષ્ટં યથા તામ્રં નિર્દોષં કાશ્ચનં ભવેત્ ।

જ્ઞાનવિદસ્તથા સમ્યક્ ક્લેશાઃ કલ્યાણસાધકાઃ ॥ ૫૧ ॥

નજીક છે. જે માણસ આત્મા સિવાયની ખીજ કોઈ વસ્તુને વહાલી ગણે છે, તેને જો કોઈ એમ કહે, કે ‘તારી વહાલી વસ્તુ નાશ પામશે,’ તો તે વાત સાચી છે, કારણ કે એવી વસ્તુ ખરેખર નાશ પામે એવી હોય છે. તેથી માણસે આત્માને જ વહાલો માનવો જોઈએ, ને તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ. જે માણસ આત્માને જ વહાલો માને છે અને તેની જ ઉપાસના કરે છે, તેની વહાલી વસ્તુ કદી નાશ પામતી નથી.’

હકીકતમાં આત્મા જ આપણા રાગનો એક માત્ર વિષય છે. આપણે ખીજ વસ્તુઓને ચાહીએ છીએ એની ના નહિ, પરંતુ તે તો તેના તેમની સાથેના સંબંધને કારણે. તમારામાંથી ઘણાને ખૂબ જ જાણીતી નીચે આપેલી ઉપનિષદની (બૃહદાં ૨.૪.૫) કંડિકામાં કહ્યું છે તેમ ખરેખર તો આપણે ખીજ વસ્તુઓને ચાહવા દ્વારા આત્માને જ ચાહીએ છીએ :

‘આપણે પતિની કામના કરીએ છીએ, પરંતુ તે કામના આપણે ખરેખર પતિને ખાતર નહિ પણ આત્માને ખાતર કરીએ છીએ. આપણે પત્નીની કામના કરીએ છીએ, પરંતુ તે કામના આપણે ખરેખર પત્નીને ખાતર નહિ પણ આત્માને ખાતર કરીએ છીએ. આપણે દીકરાની કામના કરીએ છીએ, પરંતુ તે કામના આપણે ખરેખર દીકરાને ખાતર નહિ પણ આત્માને ખાતર કરીએ છીએ. આપણે ધનની કામના કરીએ છીએ, પરંતુ તે કામના આપણે ખરેખર ધનને ખાતર નહિ પણ આત્માને ખાતર કરીએ છીએ.’ વગેરે વગેરે.

ઉપનિષદના આ અને આવા ગદ્યપદ્ય ખંડોમાં નિરૂપિત આત્માના સ્વભાવ ઉપર ચિંતન કરતા કરતા પ્રાચીન કાળના આપણા કેટલાક ઋષિ-મુનિઓએ દુઃખ અને કલેશોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા માટે પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણેનો વિશિષ્ટ માર્ગ અપનાવ્યો. અને તેમણે યાજ્ઞવલ્કયે પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને કહેલા શબ્દો દ્વારા ઘોષણા કરી કે :

‘ખરેખર આત્માને જાણવો જોઈએ, તેના વિશે સાંભળવું જોઈએ, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ, તેનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ; આત્માને જાણવાથી, તેના વિશે સાંભળવાથી, તેનો વિચાર કરવાથી, તેનું ધ્યાન ધરવાથી, હે મૈત્રેયી ! આ બધાનું જ્ઞાન થાય છે.’ (બૃહદાં ૨.૪.૫.).

ભગવાન બુદ્ધ એનો સ્વીકાર નથી કરતા એમ નહિ, પરંતુ તેમનો આત્માનો સાક્ષાત્કાર ખુદ ઉપનિષદના અનુયાયીઓ કરતાં તદ્દન જુદો હતો— જો કે આત્મસાક્ષાત્કાર જે પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા માટે છે તે પ્રયોજનની આખતે કોઈ મતભેદ ન હતો.

પોતાના રાગનો મોટામાં મોટો વિષય આત્મા છે અને તેથી અવશ્યપણે ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ કામનો વિષય પણ તે આત્મા છે એવું ભગવાનને લાગ્યું હતું એ વાત નિઃશંક છે. પરન્તુ તેમને એ પણ લાગ્યું હતું કે જ્યાં કામ છે ત્યાં તેનાં દુષ્ટ પરિણામો—દુઃખ અને યાતનાઓ—પણ હોવાં જ જોઈએ. પોતાના અતિ પ્રિય પૌત્રને શુભાવનાર વિશાખાને એક વાર ભગવાને કહ્યું હોવાનું કહેવાય છે કે :

‘જગતમાં જે કંઈ શોક, વિલાપ કે અનેક પ્રકારનાં દુઃખો છે તે બધાં રાગને કારણે છે. જો રાગ ન હોય તો તેમનું પણ અસ્તિત્વ ન હોય. તેથી, જેમને જગતમાં કયાંય રાગ નથી તેઓ સુખી છે અને શોકરહિત છે. વળી તેથી જ જેમને દોષરહિત અને શોકરહિત (ચિરજ્ઞ અને અસોક = નિર્વાણ) થવું હોય તેમણે જગતમાં કોઈ પણ ચીજ પ્રત્યે રાગ કરવો જોઈએ નહિ.’૨૭

આ માનસિક વલણ રાખીને અને જગત ક્ષણિક અને દુઃખમય છે એ પ્રતીતિથી ખૂબ પ્રભાવિત થઈને અને ઉપનિષદ્માં એમના પુરોગામીઓએ નિરૂપેલાં આત્માનાં લક્ષણો—સ્વતન્ત્રતા, નિત્યતા અને આનંદ—ઉપર વારંવાર ચિન્તન કરીને, ભગવાન બુદ્ધે પોતાના હૃદયમાં આત્મા કયાં છે તેની શોધ કરવા માંડી. તેમને કયાંય મળ્યો નહિ. તેમને પ્રતીતિ થઈ કે આત્મા નામ-માત્ર કે કલ્પનામાત્ર (પ્રજ્ઞપ્તિસત્) છે, તે કોઈ વાસ્તવિક દ્રવ્ય (દ્રવ્યસત્) નથી, કારણ કે જેને આત્મા ગણવામાં આવે છે તેને ઉપર વર્ણવેલો સ્વભાવ નથી. તો તે શું છે? તે રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પાંચ સ્કન્ધો સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. તે આમાંના દરેકનું પૃથક્કરણ કરે છે અને શિષ્યોને વેદક પ્રશ્નો પૂછે છે જેથી આત્મા વિશે ખરું સત્ય તેઓ સમજી શકે. અહીં નીચે સંક્ષિપ્ત રૂપમાં આપવામાં આવેલ વિનયપિટકમાં

૨૭. યે કેચિ સોકા પરિદેવિતં વા

દુઃખવા ચ લોકસ્મિં અનેકરૂપા ।

પિયં પટિચ્ચેવ ભવન્તિ એતે

પિયે અસન્તે ન ભવન્તિ એતે ॥

તસ્મા હિ તે સુખિનો વીતસોકા

યેસં પિયં ન અત્થિ કુહિં ચિ લોકે ।

તસ્મા અસોકં ચિરજ્ઞ પથયાનો

પિયં ન કચિરાથ કુહિં ચિ લોકે ॥

ઉદાન, ૮.૮

આવતા અને પૂર્ણ કે અંશતઃ બીજા સૂત્રોમાં ઘણી જગ્યાએ પણ મળી આવતા એક ગદ્યાંશ તરફ તમારું ધ્યાન દોરું છું.

“પછી ભગવાને પાંચ ભિજ્જુઓને ઉદ્દેશી કહ્યું :

‘હે ભિજ્જુઓ ! રૂપ એ આત્મા નથી. જો રૂપ એ આત્મા હોત તો રૂપમાં રોગ ન થાત અને રૂપને વિશે એમ કહેવું શક્ય બનત કે “મારું રૂપ આવું હો અને આવું ન હો.” પરંતુ આ રૂપ આત્મા ન હોઈને તેમાં રોગ પેદા થાય છે અને એને વિશે એમ કહેવું શક્ય નથી કે “મારું રૂપ આવું હો અને આવું ન હો.”

‘હવે હે ભિજ્જુઓ તમે રૂપને નિત્ય માનો છો કે અનિત્ય ?’

‘અનિત્ય, ભન્તે !’

‘પણ જે અનિત્ય છે તે દુઃખ છે કે સુખ ?’

‘દુઃખ, ભન્તે !’

‘હવે જે અનિત્ય છે તે દુઃખપૂર્ણ છે, વિકારી છે અને તેની બાબતમાં “આ મારું છે, આ હું છું, આ મારો આત્મા છે” એ કહેવું શક્ય છે ?’

‘બિલકુલ નહિ, ભન્તે.’

આ જ રીતે ભગવાને બાકીના ચાર સ્કન્ધો—વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન—વિષે નિરૂપણ કરી એ જ નિર્ણયે ભિજ્જુઓને પહોંચાડ્યા કે તેમાંના કોઈને વિશે એમ કહેવું શક્ય નથી કે “આ મારું છે, આ હું છું, આ મારો આત્મા છે.” પછી તેમણે કહ્યું.

‘ભિક્ષુઓ ! આવું જોઈને વિદ્વાન, આર્ય શિષ્ય એ પાંચેય સ્કન્ધો પ્રત્યે ઉદ્દાસ બને છે. ઉદ્દાસ થતાં તે રાગરહિત બને છે. વિરાગને કારણે તે મુક્ત થાય છે. મુક્ત થતાં ‘હું મુક્ત છું’ એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. અને તે જાણે છે કે તેનું આવાગમન નષ્ટ થઈ ગયું છે, તેનું જીવન સાર્થક બન્યું છે, તે કૃતકૃત્ય બન્યો છે, હવે તેને દુનિયામાં કંઈ કરવાનું બાકી નથી.’ (મહાવગ્ગ, ૧.૬.૩૮-૪૭).

વખતોવખત તેમણે પોતાના શિષ્યોને આપેલી બીજી દેશનાઓમાંથી પણ એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમને મતે પાંચમાંથી કોઈપણ એક સ્કન્ધ આત્મા નથી (રૂપ નાત્મા, ઇત્યાદિ); કે સ્કન્ધવાળો આત્મા નથી (રૂપવાન નૈવ આત્મા ઇત્યાદિ), જેમ છાયાવાળું વૃક્ષ છે તેમ; કે આત્મામાં સ્કન્ધ નથી

(નાત્મનિ રૂપમ્, ઇત્યાદિ), જેમ કૂલમાં સુગન્ધ છે તેમ; કે સ્કન્ધમાં આત્મા નથી (નાત્મા રૂપે, ઇત્યાદિ), જેમ પેટીમાં રત્ન છે તેમ.^{૨૮}

જેને બીજાં દર્શનો સ્વીકારે છે તે નિત્ય આત્માના અસ્તિત્વનો ખુદ્દે આ રીતે અને બીજી અનેક રીતે, જે એટલી બધી છે કે તે બધીનો ઉદ્દેશ્ય થઈ ન શકે, ધરમૂળથી નિષેધ કર્યો અને એમ કરીને કામના પાયાને જ તોડી પાડ્યો.

અહીં ઉપર ઉદ્દ્યુત કરેલ સુત્તા વલણ અંગે એ વાતની નોંધ લેવાની છે કે એ વલણ આત્મદષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતા કામ કે રાગના ક્ષય દ્વારા મોક્ષે લઈ જવાની વાત કરે છે.

આત્મદષ્ટિમાંથી કામ કેવી રીતે જન્મે છે તે બહુ વિશદ રીતે કેટલાક ગદ્યખંડોમાં જણાવાયું છે. એનો સાર હવે હું તમને આપું છું.

જે માણસ માને કે ખરેખર આત્મા છે, તો તેનો અહંકાર દૂર ન થાય અને પરિણામે તેના દુઃખનો ક્ષય ન થાય, કારણ કે કારણ હોતાં કાર્ય અવશ્ય થાય છે. જ્યારે માણસ આત્મા છે એવું માને છે ત્યારે તે પોતાના શરીરનો આત્માની સાથે અલેદ કરે છે અને તેમાંથી તેના પ્રત્યેનો શાન્દત સ્નેહ જાગે છે. આ સ્નેહ સુખો માટેની તૃષ્ણાને, કામને જન્મ દે છે. અને આ તૃષ્ણા માણસને તે જેનો ઉપલોગ કરવા ઇચ્છે છે એ વિષયોના દોષોનું જ્ઞાન થવા દેતી નથી. પરિણામે માણસ તે વિષયોમાં ગુણો કદપે છે, ‘તે મારા છે’ એવું વિચારતાં તેને આનંદ થાય છે અને તેમને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો પ્રયોજે છે. વળી, જ્યારે આત્મદષ્ટિ હોય છે ત્યારે આત્માથી અન્ય એવી પર વસ્તુની દષ્ટિ (પરદષ્ટિ) પણ જાગે છે અને આ સ્વ-પરના વિભાગને કારણે રાગ અને દ્વેષની લાગણીઓ જન્મે છે. અને રાગ અને

૨૮. સંનિં ૩.૩ (અઠકથા સહિત) : રૂપમ્ અત્તો સમનુપસ્સન્તિ, રૂપવન્તં વા અત્તાનં, અત્તનિ વા રૂપં, રૂપસ્મિં વા અત્તાનં, અહં રૂપં મમ રૂપમ્ ।

સુભાંસં, પૃ ૨૧ :

રૂપં નાત્મા રૂપવાન્ નૈવ ચાત્મા ।

રૂપે નાત્મા રૂપમાત્મન્યસચ્ચ ॥

જુઓ નાગાર્જુનનો સુહૃદ્દેશ્ય, જર્નલ ઓફ પાલિ ટેક્સ્ટ સોસાયટી, ૧૮૮૬, પૃ ૧૫ (શ્લોક ૪૯).

દ્રેષની સાથે બીજા દોષો જોડાયેલા હોઈ તેઓનો પણ ઉદ્ભવ થાય છે.^{૨૯} તેથી એક જણ ભગવાન યુદ્ધની સ્તુતિ કરે છે :

‘જે મનમાં અહંકાર હોય તો, જન્મપ્રબન્ધનો નાશ થતો નથી; અને જે આત્મદષ્ટિ હોય તો હૃદયમાંથી અહંકાર દૂર થતો નથી. તમારા સિવાય જગતમાં બીજો કોઈ નૈરાત્મ્યવાદી ઉપદેશક નથી. તેથી, ઉપશમ માટેનો તમારા માર્ગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ નથી.’^{૩૦}

આ જ વાત ચન્દ્રકીર્તિ તેના મધ્યમકાવતાર(૬.૧૨૩)માં કહે છે :
‘સઘળા કલેશો અને દોષો આત્મદષ્ટિ(સત્કાયદષ્ટિ)માંથી ઉદ્ભવે છે એ

૨૯. યઃ પચત્યાત્માનં તસ્યાહમિતિ શાશ્વતસ્નેહઃ ।

સ્નેહાત્ સુખેષુ તૃષ્યતિ, તૃષ્ણા દોષાસ્તિરસ્કુરુતે ॥

ગુણદર્શી પરિતૃષ્ણન્ મમેતિ તત્સાધનમુપાદત્તે ।

તેનાત્માભિનિવેશો યાવત્ તાવત્ તુ સંસારઃ ॥

આત્મનિ સતિ પરસંશા સ્વ-પરવિભાગાત્ પરિગ્રહ-દ્વેષૌ ।

અનયોઃ સમ્પ્રતિબદ્ધાઃ સર્વે દોષાઃ પ્રજાયન્તે ॥

આચાર્યપાદ(= નાગાર્જુન)ની આ કારિકાઓ છે એમ કહી બોધિ૦પં૦માં (૫૦ ૪૯૨) તેમ જ ‘પરદર્શનસમુચ્ચય’ ઉપરની ગુણરત્નની ટીકામાં (બિબ્લી૦ ઇન્ડિ૦, ૫૦ ૧૯૨) ઉદ્કૃત કરવામાં આવેલી છે. છેલ્લી કારિકા અભિસમ૦ (૫૦ ૬૭)માં પણ ઉદ્કૃત છે.

૩૦. આ સ્તુતિ સ્તોત્રકાર માતૃચેટની કહેવાય છે. તેનું મૂળ આ પ્રમાણે છે :

સાહજ્જારે મનસિ ન શમં યાતિ જન્મપ્રવન્ધો

નાહજ્જારશ્ચલતિ હૃદયાદાત્મદષ્ટૌ ચ સત્યામ્ ।

નાન્યઃ શાસ્તા જગતિ ભવતો નાસ્તિ નૈરાત્મ્યવાદી

નાન્યસ્તસ્માદુપશમવિષેસ્વન્મતાદસ્તિ માર્ગઃ ॥

તત્ત્વસં૦પં૦(૫૦ ૯૦૫)માં ઉદ્કૃત; 1323 B.S.માં વંગીય સાહિત્ય પરિષદ તરફથી પ્રકાશિત પોતાના ‘બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા’માં હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સંપાદિત કરેલી ‘આશ્ચર્યચર્યાચય’(જેને બોટી રીતે ‘ચર્યાચર્યાવિનિશ્ચય’ નામ અપાયું છે)ની ટીકામાં ૫૦ ૬૧ પર આગમ તરીકે ઉદ્કૃત; અભિ૦કો૦ ૯, ૫૦ ૨૩૦. સાથે સાથે નીચે આપેલ શીલાંકની સૂત્રકૃતાંગ ઉપરની ટીકામાં (આગમોદયસમિતિ, ૧૯૨૧) આવતો શ્લોક જુઓ, ૧.૧.૧ (૫૦ ૧૩અ) :

મમાહમિતિ ચૈષ યાવદમિમાનદાહજ્વરઃ

કૃતાન્તસુખમેવ તાવદિતિ ન પ્રશાન્ત્યુન્નયઃ ।

યશઃસુખપિપાસિતૈરયમસાવનર્થોત્તરૈઃ

પરૈરપસદઃ કુતોઽપિ કથમપ્યપાકૃષ્યતે ॥

હકીકતનું દર્શન થયું હોઈને અને એ દષ્ટિનો વિષય આત્મા છે એ જાણ્યું હોઈને યોગી આત્માના અસ્તિત્વનો નિષેધ કરે છે.^{૩૧}

અને શાન્તરક્ષિત આપણને કહે છે કે : ‘અહંકારનો ઉપશમ થતાં જ મુક્તિ મળે છે એ મત અન્યતીર્થિકોનો પણ છે; પરંતુ (તેઓ સમજતા નથી કે) જો આત્માનું અસ્તિત્વ હોય તો અહંકારનો ઉપશમ થાય જ નહિ.’^{૩૨}

આત્માના નિષેધને નૈરાત્મ્ય કહ્યું છે. મૂળે તો ‘આત્મ’ શબ્દનો અર્થ સ્વ-ભાવ (પોતાનું અસ્તિત્વ) છે. આ સ્વભાવ નથી તો ક્યારેય જરાય બદલાતો કે નથી તો પોતાના અસ્તિત્વ માટે બીજા પર આધાર રાખતો. જીવને આત્મા કહ્યો છે, કારણ કે જો આ તેને માને છે તેમને મતે તેનો સ્વભાવ ઉપર વર્ણવ્યો છે તેવો છે, તેનાથી વિહોણો તે કદી નથી અને અનિ-વાર્થ રીતે તે નિત્ય ગણાયો છે. નૈરાત્મ્ય બે પ્રકારનું છે : પુદ્ગલનૈરાત્મ્ય અને ધર્મનૈરાત્મ્ય. પુદ્ગલ એ બીજું કંઈ નથી પણ જેને આપણે સત્ત્વ, જીવ, પુરુષ, આત્મા વગેરે નામોથી ઓળખીએ છીએ તે છે. પુદ્ગલનૈરાત્મ્યથી આપણે એ સમજીએ છીએ કે જેને આપણે પુદ્ગલ કે જીવ માનીએ છીએ તેને પોતાનો સ્વતંત્ર સ્વભાવ નથી, પરિણામે તેનું ખરેખર બાહ્ય અસ્તિત્વ નથી અને તેથી તે વસ્તુ-સત્ નથી પણ તે દૈનંદિન જીવનના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા માટે નામ, સંજ્ઞા, સંકેત તરીકે માત્ર કલ્પનામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવી જ રીતે આપણી આજુબાજુની સઘળી વસ્તુઓ (= ધર્મો)ને પોતાનો સ્વભાવ - આત્મા - નથી, કારણ કે તેઓનું અસ્તિત્વ કારણો (પ્રતીત્યસમુત્પાદ) ઉપર આધાર રાખે છે. આ છે ધર્મનૈરાત્મ્ય.

જેનો ક્ષય કરવા આપણે માગીએ છીએ તે કામના અસ્તિત્વનો આધાર સ્વાભાવિક રીતે જ ગ્રાહ્ય અર્થ અને ગ્રાહક આત્મા બંને ઉપર છે. આથી, પુદ્ગલનૈરાત્મ્ય દ્વારા ગ્રાહકનો નિષેધ કર્યો, જ્યારે ધર્મનૈરાત્મ્ય દ્વારા વિષયને દૂર કર્યો. આમ ગ્રાહ્ય કે ગ્રાહક બેમાંથી એકેયનું અસ્તિત્વ ન હોઈને કામને

૩૧. સત્કાયદષ્ટિપ્રભવાનશેષાન્

ક્લેશાંશ્ચ દોષાંશ્ચ ધિયા વિપ્સ્યન્ ।

આત્માનમસ્યા વિષયં ચ બુદ્ધ્વા

યોગી કરોત્યાત્મનિષેધમેવ ॥

મધ્યમકાવ૦, ૬. ૧૨૦; મધ્ય૦વ૦ ૩૪૦; જુઓ તત્ત્વસં૦, ૩૪૮૯.

૩૨. તત્ત્વસં૦, ૩૪૯૩.

ઉદ્ભવવાનો કોઈ અવકાશ રહેતો નથી, અને તેથી જ તો પરિણામે દુઃખ અને ચાતનાઓ જેવાં કામનાં દુષ્પરિણામોના ઉદ્ભવને ય કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

જ્યારે બુદ્ધને વારંવાર કહેતા સાંભળીએ છીએ કે આ ત્રણ જગત ચિત્તમાત્ર કે વિજ્ઞાનમાત્ર છે^{૩૩} ત્યારે યોગાચાર કે વિજ્ઞાનવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ એવો જે બુદ્ધના અનુયાયીઓનો એક ખૂબ જ પ્રભાવક અને મહત્ત્વનો વર્ગ છે તેની આગળ આપણે આવી પહોંચીએ છીએ. એમ માનવામાં આવે છે કે તેમણે તે અને તેવાં બુદ્ધવચનોના આશયને ધરાધર રીતે સમજાવ્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ એક માત્ર વસ્તુસત્ છે, પરમાર્થ છે. તેઓ સમગ્ર બાહ્ય જગતને સ્વપ્નદશામાં ચિત્તમાં ઊઠતા આકારો જેવું ગણી તેના સત્ત્વનો ધરાર નિષેધ કરે છે. ઉપર હમણાં જ જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે પુદ્ગલનૈરાત્મ્યને અને ધર્મનૈરાત્મ્યને પણ તેઓ સમજાવે છે. કામ, રાગ, વગેરે કલેશો આત્મદષ્ટિમાંથી જ જન્મે છે અને તેથી જ તો જ્યારે પુદ્ગલનૈરાત્મ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તેઓ દૂર થઈ જાય છે. ધર્મનૈરાત્મ્યનો સાક્ષાત્કાર થતાં ધર્મો (=વસ્તુઓ) વિશેનું આપણું અજ્ઞાન દૂર થાય છે અને જ્ઞાન થાય છે કે વસ્તુઓ આપણને જેવી જણાય છે તેવી ધરેધર નથી, પરન્તુ માત્ર વિજ્ઞાનના આકારોરૂપ જ છે. આ અજ્ઞાન જ આવરણ છે, અને અંધકારની જેમ તે અજ્ઞાન જ્ઞેય- (તથતા)ને ઢાંકી દે છે, માટે જ તે અજ્ઞાનને જ્ઞેયાવરણ^{૩૪} કહેવામાં આવે છે. જેનો નિર્દેશ ઉપર થયો છે તે કલેશોને પણ આવરણ (ક્લેશાવરણ) ગણવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેઓ પણ પરમાર્થ (તથતા)ને ઢાંકી દે છે, પરમાર્થનો સાક્ષાત્કાર થવા દેતા નથી.

વળી જ્યારે ભગવાને બધી વસ્તુઓ (=ધર્મો) શૂન્ય છે (શૂન્યા ઇવ ધર્માઃ)^{૩૫} એવું કહ્યાનું સાંભળીએ છીએ ત્યારે એટલો જ મહત્ત્વનો અને પ્રભાવક એવો જે એમના માધ્યમિકો તરીકે બાણીતા અનુયાયીઓનો બીજો

૩૩. ચિત્તમાત્ર મો જિનપુત્રા યદુત ત્રૈઘાતુકમ્ । જુઓ દશભૂમિકસૂત્ર, સંપા૦ Rahder, પૃ૦ ૪૯; વિશિકા, સંપા૦ Levi, પૃ૦ ૩; મધ્યમકાવ૦, ૬.૨૩ (પૃ૦ ૧૮૧), સુભાપિતસં૦, પૃ૦ ૯; મધ્યમકવૃત્તિ, પૃ૦ ૪૩.

૩૪. માધ્યમિકો તો આને એમ કહીને સમજાવશે કે જ્ઞેય, સમારોપિત હોઈને, પોતે જ આવરણ છે.

૩૫. કાશ્યપપ૦, પૃ૦ ૯૪.

વર્ગ છે તેની આગળ સમજવા માટે જઈએ છીએ. આ શાખા પણ આપણને તે જ સ્થાન તરફ લઈ જાય છે — જન્ને નૈરાત્મ્ય પુદ્ગલનૈરાત્મ્ય અને ધર્મનૈરાત્મ્ય તરફ — એટલે કે જેને અનુક્રમે બીજા શબ્દોમાં માધ્યમિકો પુદ્ગલશૂન્યતા અને ધર્મશૂન્યતા કહે છે, તે તરફ; કેમ કે, આ શાખાના આચાર્યોને મતે પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવ કે સ્વતંત્ર ભાવથી શૂન્ય હોઈ કશું જ સત્, વસ્તુસત્ નથી. અને પરિસ્થિતિ આવી હોઈ જે કોઈ વસ્તુ આપણી આગળ ઉપસ્થિત થાય છે તે બધી જ પોતાના અસ્તિત્વ માટે, ભાવ માટે કારણો પર આધાર રાખે છે. આથી કોઈ પણ વસ્તુને પોતાનો સ્વભાવ કે પોતાનું સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય નહીં. આપણે વસ્તુને જોઈએ છીએ એ તો નિઃશંક છે પરંતુ તે આપણી આગળ તેના આરોપિત રૂપમાં રજૂ થાય છે, અને નહિ કે પોતાના સ્વરૂપમાં.

એક પ્રશ્ન ઊઠે છે કે : જો દશ્યમાન વસ્તુ એના અધ્યારોપિત રૂપમાં જ આપણને દેખાતી હોય તો, હકીકતમાં અધ્યારોપરહિત તે કેવી છે ? તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? આનો જવાબ છે : ધર્મતા ‘ધર્મનું’ (વસ્તુનું) ધર્મ (વસ્તુ)^{૩૬} હોવાપણું.’ પણ ધર્મતા એ શું છે ? સ્વભાવ. સ્વભાવ એ શું છે ? પ્રકૃતિ. અને પ્રકૃતિ ? જેને શૂન્યતા કહેવામાં આવે છે તે. શૂન્યતાનો શો અર્થ છે ? સ્વભાવશૂન્ય હોવાપણું (નૈઃસ્વાભાવ્ય). અને એનાથી આપણે શું સમજવું ? તથતા. આ તથતા શું છે ? તેવા ભાવવાળા હોવું તે (તથામાત્ર), અર્થાત્ અવિકારતા અને સદૈવ સ્થાયિતાનો ભાવ હોવો તે.^{૩૭}

વધારે સ્પષ્ટતા માટે, વસ્તુનો (= ધર્મનો) સ્વભાવ તે જ છે જે પરનિરપેક્ષ અને પરિણામે અકૃત્રિમ છે. આમ પહેલાં જે ન હોય અને પછી અસ્તિત્વમાં આવે (અચૂત્વા ભાવ) તે વસ્તુનો સ્વભાવ નથી. આથી અગ્નિનો સ્વભાવ તેના

૩૬. ‘ધર્માણાં ધર્મતા’નો સામાન્ય રીતે અનુવાદ કરવામાં આવે છે ‘તત્ત્વોત્ત્વ’ (element of elements).

૩૭. यदि खलु तद् अध्यारोपाद् भवद्भिरस्तीत्युच्यते कीदृशं तत् । या सा धर्माणां धर्मता नाम सैव तत्स्वरूपम् । अथ केयं धर्माणां धर्मता ? धर्माणां स्वभावः । कोऽयं स्वभावः ? प्रकृतिः । का चेयं प्रकृतिः ? येयं शून्यता । केयं शून्यता ? नैःस्वाभाव्यम् । किमिदं नैःस्वाभाव्यम् ? तथता । केयं तथता ? तथाभावोऽविकारित्वं सदैव स्थायिता । सर्वदाऽनुत्पाद एव ह्यग्न्यादीनां परनिरपेक्षत्वादकृत्रिमत्वात् स्वभाव उच्यते । मध्य०१०, ५० २६४-२६५.

તથતાની સમજૂતી માટે જુઓ મધ્યાન્તવિભાગસૂત્રભાષ્યટીકા, સંપાં વિં ભદ્રાચાર્ય અને જી. તુચી, કલકત્તા, ૧૯૩૨, ૫૦ ૪૧ (૧.૧૫-૧૬), ત્રિંશિકા, સંપાં લેવી, ૫૦ ૨૧.

અનુત્પાદ સિવાય બીજું કંઈ નથી, દાહકતા તેનો સ્વભાવ નથી, કારણ કે તે પરતંત્ર છે અને પહેલાં ન હોતાં પછી અસ્તિત્વમાં આવે છે. આમ નથી કશું ઉત્પન્ન થતું કે નથી કશું નાશ પામતું; નથી કોઈનો ઉચ્છેદ કે નથી કોઈ શાશ્વત, નથી કોઈ અલેદ કે નથી કોઈ લેદ, નથી કંઈ આ લોકમાં આવતું કે નથી કંઈ પરલોકમાં જતું; માત્ર પ્રતીત્યસમુત્પાદ છે, જ્યાં બધો વાણીનો પ્રપંચ શમી જાય છે (પ્રપન્ચોપશમ).

વસ્તુઓને આ દષ્ટિએ જોતાં શૂન્યવાદી આચાર્યો સ્પષ્ટ કહે છે કે નિત્ય કે અનિત્ય જે કંઈ આપણને અસ્તિત્વમાં જણાય છે તે હકીકતમાં અસત્ છે અને આકાશમાં દેખાતા અસત્ નગર જેવું જ છે. આમ આન્તર અને બાહ્ય બધું અસત્ હોઈને, જેને માટે પારિભાષિક સત્કાયદષ્ટિ^{૩૮} શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે તે અહંકાર અને મમકાર સંપૂર્ણ રીતે દૂર થાય છે, કારણ કે સત્કાયદષ્ટિનાં બાહ્ય કે આહક પોતે જ અસ્તિત્વ ધરાવતા નથી. સત્કાયદષ્ટિ દૂર થતાં જ સંસાર શમી જાય છે, કારણ કે સંસારનાં સઘળાં મૂળો સત્કાયદષ્ટિમાં છે, સત્કાયદષ્ટિનો નાશ થતાં તે બધાંનો નાશ થાય છે. આમ, અહંકાર અને મમકારને,

૩૮. સત્કાયદષ્ટિ, પાલિ લાપામાં સક્કાયદિદ્ધિ, એ શબ્દને એની લિન્ન લિન્ન વ્યુત્પત્તિઓને આધારે લિન્ન લિન્ન રીતે સમગ્રવવામાં આવ્યો છે. તેની મુખ્ય બે શક્ય વ્યુત્પત્તિઓ નીચે આપી છે : (૧) સત્ + કાય (૨) સ્વ + કાય. પ્રથમ (૧) વ્યુત્પત્તિને વિશે વિચાર કરીએ. સત્કાય શબ્દમાં રહેલ 'સત્' નીચેના ધાતુઓમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ શકે— (અ) √અસ્ 'હોવું', સત્નો અર્થ આ વ્યુત્પત્તિને આધારે 'અસ્તિત્વ ધરાવવું' થશે; અને (બ) √સદ્ 'નાશ થવો', સત્નો અર્થ આ વ્યુત્પત્તિને આધારે 'નાશ પામતું' એવો થશે. hjiḡ અને hoai અનુક્રમે આ ચીની અને તિબેટી પાઠો- (બ)નું સમર્થન કરે છે. સત્કાયદષ્ટિની (૧) (અ) વ્યુત્પત્તિનો શાબ્દિક અર્થ છે : અસ્તિત્વ ધરાવતા શરીર (સ્કન્ધસમૂહ) ઉપરની (આત્માત્મીયભાવની) દષ્ટિ. સત્કાયદષ્ટિની (૧) (બ) વ્યુત્પત્તિનો અર્થ છે નાશ પામતા શરીર ઉપરની (આત્માત્મીયભાવની) દષ્ટિ. બીજી (૨) વ્યુત્પત્તિ સ્વ + કાય વિશે હવે વિચાર કરીએ. Childers અને બીજા વિદ્વાનોએ સૂચવ્યું છે કે સંસ્કૃત સ્વકાય પાલીમાં સકાય અને પછી કતું દ્વિત્વ થતાં સક્કાય થાય છે — જેમ અનુદયમાંથી પાલિમાં અનુદય થાય છે તેમ. પ્રો. Walleser અનુસાર વ્યુત્પત્તિ સ્વત્-કાય (પાલિ સક્કાયની) છે. સ્વત્ અહીં સ્વ માટે છે. જુઓ ત્વદ્, મદ્ (જેમાં યદ્, તદ્, અન્યદ્ વગેરેનો પણ ઉમેરો થઈ શકે). આ મતના સમર્થનમાં પ્રો. Walleserએ દર્શાવ્યું છે તેમ કથાવત્થુ પાલી ટેક્સ્ટ સો., ૫૦ ૮૬)ના અનુપ્પત્તસદ્ધથે અષ્ટસાહસ્રિકાપ્રણા- પારમિતા (બિબ્લી. ઇન્ડિ. ૦)ના અનુપ્રાપ્તસ્વકાર્યની સાથે સરખાવો; મહાવ્યુ. ૧૮-

[અનુસંધાન પૃ. ૫૨

આત્મા-આત્મીયભાવને, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સત્કાયદષ્ટિને નિર્મૂળ કરવાનું એક માત્ર પ્રયોજન આ શૂન્યવાદીઓનું હતું.^{૩૯}

અનાત્મસિદ્ધાન્ત કે શૂન્યતાસિદ્ધાન્ત ઉપર વારંવાર શા માટે ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું તે જણાવવા પ્રાચીન સૂત્રમાંથી નીચેનો ભાગ તમારી આગળ મૂકું છું.^{૪૦}

‘શૂન્યતામાં માનનારો દુન્યતી વિષયોથી આકર્ષાતો નથી, કારણ કે તે વિષયો નિરાધાર છે, અનિશ્ચિત છે. લાભથી તે હર્ષ પામતો નથી કે અલાભથી તે વિષાદ પામતો નથી, યશથી અભિમાન કરતો નથી કે અપયશથી સંકોચ પામતો નથી. નિન્દાથી તે ભાગતો નથી કે પ્રશંસાથી તે કુલાઈ જતો નથી. તેને સુખ તરફ રાગ નથી કે દુઃખ તરફ વિરાગ નથી. જે આ રીતે જગતની

અનુસંધાન પૃં ૫૧ થી]

૧૨; શતસાહસ્રિકા પ્રજાપારમિતા, ગિજ્જીં ઇન્ડિઝ, પૃં ૨૩, નાગાર્જુનની મં ૩૦, ૨૩.૫ જુઓ જ્યાં સ્વકાયદષ્ટિ શબ્દ વપરાયો છે અને ચંદ્રકીર્તિ તેને આમ સમજાવે છે : સ્વકાયે દષ્ટિરાત્માત્મીયદૃષ્ટિઃ । આનો અર્થ છે : પોતાની કાયા કે સ્કન્ધો ઉપર અહંત્વ અને મમત્વનો ભાવ. વધુ વિગતો માટે જુઓ ZDMG, ગ્રન્થ ૬૪, પૃં ૬૮૧ થી, અને Poussin : અભિંકોં, ૫, પૃં ૧૫.

આત્મવાદ, આત્મગ્રાહ, આત્મદષ્ટિ, આત્માભિનિવેશ એ સત્કાયદષ્ટિના પર્યાયો તરીકે વપરાતા શબ્દો છે.

એનાં પરિણામો માટે જુઓ યોધિંપં, પૃં ૪૯૨; મધ્યંવૃં પૃં ૩૬૧; સુભાષિતસં, પૃં ૨૪૭.

૩૯. મધ્યંવૃં ૩૪૦ :

આધ્યાત્મિકબાહ્યાશોષવસ્ત્વનુપલમ્બેન અધ્યાત્મં વહિશ્ચ યઃ સર્વથાઽહંકારમમકારપરિક્ષય ઇદમત્ર તત્ત્વમ્ । કાયદષ્ટિમૂલકમેવ સંસારમનુપશ્યંસ્તસ્યાશ્ચ સત્કાયદષ્ટેરાલમ્બનમાત્માનમેવ સમનુપશ્યન્નાત્માનુપલમ્બાચ્ચ સત્કાયદષ્ટિપ્રહાણ તત્પ્રહાણાચ્ચ સર્વક્લેશવ્યાવૃત્તિં સમનુપશ્યન્ પ્રથમતર-માત્માનમેવોપપરીક્ષતે ।

૪૦. શિક્ષાસમુચ્ચમાં (પૃં ૨૬૪) ઉદ્કૃત આર્યધર્મસંગીતિસૂત્ર :

ન શૂન્યતાવાદી લૌકધર્મૈઃ સંહ્રિયતેઽનિશ્ચિતત્વાત્ । ન સ લાભેન સંહૃષ્યતિ, અલાભેન વા વિમના ભવતિ । યશસા ન વિસ્મયતેઽયશસા ન સંકુચતિ । નિન્દયા નાવલીયતે પ્રશંસયા નાનુલીયતે । સુલ્લેન ન રજ્યતે દુઃલ્લેન ન વિરજ્યતે । યો હ્યેવં લોકધર્મૈર્ન સંહ્રિયતે સ શૂન્યતાં જાનાતિ । તથા શૂન્યવાદિનો ન ક્વચિદનુરાગો ન વિરાગઃ । યસ્મિન્ રજ્યતે તચ્છૂન્યમેવ જાનીતે, શૂન્યમેવ પશ્યતિ । નાસૌ શૂન્યં જાનીતે યઃ ક્વચિદ્ ધર્મે રજ્યતે વા વિરજ્યતે વા । તથા નાસૌ શૂન્યતાં જાનીતે યઃ કેનચિત્ સાર્થં વિપ્રહં વિવાદં વા કુર્યાચ્છૂન્યમેવ જાનીતે શૂન્યં પશ્યતીત્યાદિ ।

ચીજ્નેથી, વિષયોથી આકર્ષાતો નથી તે જ શૂન્યતાને સમજે છે. આથી જે શૂન્યતામાં માને છે તેને કષ્ટમાં રાગ નથી કે વિરાગ નથી. જેમાં રાગ થાય છે તે શૂન્ય જ છે એમ તે જાણે છે, સમજે છે. જગતની કોઈ પણ વસ્તુમાં જેને રાગ કે વિરાગ થાય છે તે શૂન્યતાને સમજતો નથી. કોઈકની સાથે જે ઝઘડો કરે છે કે વિવાદ કરે છે તે શૂન્યતાને જાણતો નથી, સમજતો નથી.^{૪૧}

અનાત્મસિદ્ધાન્તથી આપણને શો લાભ થાય છે તે નાગાર્જુને આ રીતે સમજાવ્યું છે :^{૪૨} જે આત્મા જ ન હોય તો આત્મભાવ ન હોય અને જે આત્મભાવ ન હોય તો આત્મીયભાવ પણ ન હોય (જેમ, જ્યારે રથ પોતે જ બળીને ભસ્મ થઈ ગયો હોય છે ત્યારે તેનાં અંગો પણ અવશ્ય બળી જ ગયા હોય છે અને આપણે તેમને કોઈ પણ રીતે શોધી શકતા નથી).^{૪૩} જ્યારે આપણા આત્મભાવ અને આત્મીયભાવ શમી જાય છે ત્યારે આપણે નિર્મમ અને નિરહંકાર બની જઈએ છીએ. બાહ્ય અને આન્તર બંને રીતે અહંભાવ અને મમભાવનો ક્ષય થતાં બધાં ઉપાદાનોનો—કામ, દષ્ટિ, શીલ-વ્રતગત શ્રદ્ધા (શીલવ્રતપરામર્શ) અને આત્મવાદનો—પણ ક્ષય થાય છે. અને ઉપાદાનોનો નિરોધ થતાં જન્મનો નિરોધ થાય છે. આમ કર્મો અને કલેશોનો નિરોધ થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્માત્મીયભાવનો ઉપશમ મોક્ષ ભણી લઈ જાય છે તે યૌદ્ધ દષ્ટિબિંદુ આપણે સમજ્યા. અહીં આપણને ભગવદ્ગીતના (૨.૭૧) શબ્દો યાદ આવે છે : જે મનુષ્ય બંધી કામનાઓને ત્યજી દે છે, અને નિઃસ્પૃહ, નિર્મમ અને નિરહંકાર બનીને વિચરે છે તે શાન્તિ પામે છે.^{૪૪}

ભારતનું સમગ્ર ધાર્મિક સાહિત્ય આ વિચારથી ઓતપ્રોત છે, અને તેથી તેનો વિસ્તાર કરવો નકામો છે. છતાં, મને નરહરિના ‘બોધસાર’-

૪૧. Bendall અને Rouseનો અંગ્રેજી અનુવાદ જુઓ.

૪૨. મધ્યંકા ૧૮.૨-૫ :

આત્મન્યસતિ ચાત્મીયં કુત એવ મવિષ્યતિ ।
 નિર્મમો નિરહક્કારઃ શમાદાત્માત્મનીનયોઃ ॥
 મમેત્યહમિતિ ક્ષીણે વહિર્ધાઽધ્યાત્મમેવ ચ ।
 નિરુદ્યત ઉપાદાનં તલ્ક્ષયાજ્જનમનઃ ક્ષયઃ ॥
 કર્મક્રેશક્ષયાન્મોક્ષઃ ।

૪૩. ચન્દ્રકીર્તિ સમજાવે છે તે પ્રમાણે.

૪૪. વિહાય કામાન્ યઃ સર્વાન્ પુમાંશ્વરતિ નિઃસ્પૃહઃ ।
 નિર્મમો નિરહક્કારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥

(જ્ઞાનગંગાતરંગિણી નામનો વિભાગ, ૧૪)માંથી નીચેનો શ્લોક ઉદ્ધૃત કરવા દો :

અહંતામમતાત્યાગઃ કર્તું યદિ ન શક્યતે ।

અહંતામમતાભાવઃ સર્વત્રૈવ વિધીયતામ્ ॥

“અહંતા અને મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો તમે તે ન કરી શકતા હો તો અહંતા અને મમતાનો ભાવ સર્વત્ર બધી વસ્તુઓમાં કેળવો.”૪૫

આમ આપણે જોયું કે કામોપશમના સમાન ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે ઉપનિષદના અનુયાયીઓ નિત્ય અને આનંદમય આત્માના સાક્ષાત્કાર ઉપર ભાર મૂકે છે, જ્યારે બુદ્ધ પોતાના અનાત્મવાદ દ્વારા એના અસ્તિત્વનો ધરમૂળથી નિષેધ કરે છે. આ અનાત્મવાદ સ્વીકૃત અર્થમાં આત્માનો નિષેધ કરે છે, વળી માને છે કે બધું અનિત્ય છે અને તેથી દુઃખનું કારણ છે, અને મક્કમતાથી જાણાવે છે કે જે દુઃખકર હોય તે આત્મા ન હોય. આપણે એ પણ જોયું કે બુદ્ધ અને બુદ્ધના અનુયાયીઓ સીધી કે આડકતરી રીતે કામને જ કેન્દ્રમાં રાખીને બધી વાત કરે છે.

નિત્ય આત્માના અસ્તિત્વનો જ નિષેધ કરી બુદ્ધે ખરેખર એક હિંમત-ભયું અને વિચિત્ર પગલું ભયું, અને મને ખાતરી છે કે જેમ રાજા મિલિન્દે ભદ્રન્ત નાગસેન સાથેના પોતાના સંવાદમાં આ બાબતે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તેમ તમારામાંના ઘણા પૂછશે. રાજાએ ભદ્રન્તને પૂછ્યું : હે ભદ્રન્ત નાગસેન! જો નિત્ય આત્મા નથી તો કૃપા કરી કહો કે સંઘના સભ્યોને ચીવર, અન્ન, આગાર અને બીમારને જરૂરી ચીજો કોણ પૂરી પાડે છે? આની આપવામાં આવેલી ચીજોનો ઉપભોગ કોણ કરે છે? સદાચારી જીવન કોણ જીવે છે? ધ્યાન કોણ કરે છે? આ સર્વોત્કૃષ્ટ માર્ગના ધ્યેયને—નિર્વાણને કે અર્હતપણાને—કોણ પામે છે? જીવતા જીવોને હણે છે કોણ? ચોરી કોણ કરે છે? એશઆરામની દુન્યવી જિંદગી કોણ જીવે છે? બુદ્ધ કોણ બોલે છે? ખૂબ માદક પીણું કોણ પીએ છે? દૂકમાં, આ જ જિંદગીમાં પોતાનાં કટુ કૃષ્ણ દેનારાં પાંચ કુકર્મોમાંથી કોઈ પણ એકને કોણ કરે છે? વળી જો નિત્ય આત્મા હોય જ નહિ તો, ધર્મ-અધર્મ જેવું કંઈ રહેતું નથી, સારાં કે ખરાબ

૪૫. ગ્રન્થકર્તાના શિષ્ય દિવાકર પોતાની રીકામાં અહંતામમતાભાવ સમાસના છેલ્લા અવયવને અમાવ ગણી આખા સમાસને સમગ્રવે છે, પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ છે કે તેનો આપણે સ્વીકાર ન કરી શકીએ.

કર્મો કરનાર કે કરાવનાર જેવું કંઈ રહેતું નથી, સારાં કે ખરાબ કર્મોનાં ફળ કે પરિણામ જેવું કંઈ રહેતું નથી. જો કોઈ માણસ આપને મારી નાખે તો ખૂન જેવું કંઈ થતું નથી એવું, હે ભદ્રન્ત, જો આપણે વિચારીએ તો એમાંથી એવું ફલિત થાય કે આપના સંઘમાં કોઈ ખરા બુદ્ધો અને ઉપદેશકો નથી અને તમારા આદેશો શૂન્ય છે, અર્થવિહીન છે.’

આ અને આવા બીજાં વાંધાઓ આત્મનિષેધ સામે રજૂ કરાયા છે, અને અનુકૂળતા ખાતર તેમને ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય :

જે એક દિવસ અસ્તિત્વમાં આવે છે અને બીજે દિવસે કે કોઈક બીજે કાળે નાશ પામે છે તે અનિત્ય છે, અને જે ક્ષણિક અર્થોત્ પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન પામે છે તે પણ અનિત્ય છે. દરેક વસ્તુ પ્રત્યેક ક્ષણે પરિવર્તન પામ્યા કરે છે એ હકીકત છે. અને બુદ્ધના પહેલાં એ હકીકત પ્રસિદ્ધ હતી; પરંતુ બુદ્ધના પુરોગામીઓએ આત્મા(પુરુષ)ની બાબતમાં અપવાદ કર્યો (ક્ષણપરિવર્તિનો હિ ભાવા ઋતે ચિત્તિશક્તે:), જ્યારે બૌદ્ધોએ તે વાત છેક છેવટ સુધી લંબાવી અર્થોત્ આત્માને પણ લાગુ પાડી. બૌદ્ધ માન્યતા વિશે વિચાર કરતી વેળા અનિત્યતાથી આપણે આવી ક્ષણિકતા સમજવાની છે.

હવે, જો નિત્ય આત્મા ન હોય અને જો બધું જ ક્ષણિક હોય તો મનુષ્ય અને કર્મ-ફળ વચ્ચે કોઈ પણ રીતે સંબંધ ઘટશે નહિ, કારણ કે જે મનુષ્ય એક ક્ષણે કર્મ કરે છે તે બીજા ક્ષણે જ્યારે કર્મનું ફળ ભોગવવાનું આવે છે ત્યારે તેનો તે જ રહેતો નથી. એ જ રીતે જે મનુષ્ય ફળ ભોગવે છે તે કર્મનો કર્તા હોતો નથી, કારણ કે બન્ને ક્ષણો ભિન્ન છે. અને ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે કર્મ ખરેખર કર્યું હોવા છતાં તે તેનું ફળ તેના કરનારને આપી શકતું નથી, અને આમ કૃતનાશ થાય છે; વળી જ્યારે ફળ આવે છે ત્યારે હકીકતમાં કોઈ કર્મ હોતું નથી અને આમ અકૃતઆગમ થાય છે.

ઉપરાંત, કાર્યકારણભાવની ય કોઈ શક્યતા રહેતી નથી, કારણ કે ભૂત-કાલીન કે ભવિષ્યત્કાલીન કારણ કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકે નહિ. વર્તમાન કારણ પણ કાર્ય ઉત્પન્ન ન કરી શકે, કારણ કે તે ક્ષણિક હોઈ લાંબો વખત વર્તમાન રહી શકતું નથી. આવી જ રીતે બંધ કે મોક્ષ પણ ન ઘટી શકે. સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિણા કે સંશયપૂર્વકનો નિશ્ચય પણ શક્ય નથી. કોઈ માણસ પોતે કોઈ ઠેકાણે સંતાડેલા ધનની શોધ પણ ન કરી શકે. ઇષ્ટ વસ્તુને જોઈને તેને વિશેના કુતૂહલને સંતોષવાની પણ શક્યતા રહેતી નથી.

આપણી સમક્ષની આ સમસ્યાની તરફથી અને વિરુદ્ધમાં પાર વિનાતું કહેવાયું અને લખાયું હોઈ અને અહીં તેની વિગતે ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ ન હોઈ અનાત્મવાદીઓએ તેમની સામે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના વાંધાઓના જવાબમાં જે જે મુખ્ય દલીલો આપી છે તે જ મારે કહેવી જોઈ એ.

પ્રથમ દલીલ કાર્યકારણભાવપ્રતિનિયમને અનુલક્ષી છે. જો કાર્યકારણભાવના નિયમને સંતોષકારક રીતે દર્શાવી શકાય તો આત્માને વચ્ચે લાવવાના પ્રશ્નને કોઈ અવકાશ ન રહે, કારણ કે તો પછી તેને સાવ કંઈ જ કરવાનું ન રહે.

બૌદ્ધધર્મદર્શનમાં પ્રતીત્યસમુત્પાદનો^{૪૬} પ્રસિદ્ધ નિયમ છે. તે નિયમ દર્શાવે છે કે વસ્તુની ઉત્પત્તિ કેવળ તેના મુખ્ય અને સહકારી કારણો ઉપર આધાર રાખે છે. એને સ્પષ્ટ કરવા એક દષ્ટાન્ત આપું. જો સારું ખીજ હોય અને અનુકૂળ કારણો હોય તો ખીજમાંથી અચૂક અંકુર ફૂટે છે અને અંકુરમાંથી પત્ર, પત્રમાંથી ગાંઠ અને ગાંઠમાંથી ડાંખળી એમ આ ક્રમ ક્રમ સુધી ચાલે છે. અને એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે અહીં આત્મા વચ્ચે આવતો જ નથી, કારણ કે એને માટે કરવાનું અહીં કંઈ જ નથી. જો ખીજ ન હોય અને જમીન, પાણી, તાપ, હવા, અવકાશ, ઋતુ જેવાં ખીજાં સહકારી કારણો ન હોય તો અંકુર, પત્ર વગેરે કંઈ જ થાય નહિ. હવે જ્યારે ખીજમાંથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે નથી તો ખીજ એમ વિચારતું કે હું અંકુરને ઉત્પન્ન કરું છું કે નથી તો અંકુર એમ વિચારતું કે હું ખીજમાંથી ઉત્પન્ન થાઉં છું. એ જ રીતે જેનો નિર્દેશ ઉપર કર્યો છે તે જમીન અને ખીજાં સહકારી કારણો પણ એમ વિચારતાં નથી કે અમે અંકુરની ઉત્પત્તિમાં પોતપોતાને અનુરૂપ કાર્યો કર્યાં છે અને અંકુર પણ એમ વિચારતું નથી કે મને આ સહકારી કારણોએ ઉત્પન્ન કર્યું છે.^{૪૭}

વળી અંકુર નથી સ્વયંકૃત, નથી પરકૃત, નથી સ્વ-પરકૃત, નથી ઇશ્વર-કૃત, નથી પ્રકૃતિકૃત, નથી કાલપરિણામ, નથી એકકારણાધીન કે નથી અહેતુક.

૪૬. પ્રતીત્યસમુત્પાદ એ જ ઈદમ્પ્રત્યયતા અને ધર્મસંકેત છે. જુઓ નોંધ ૫૧, ૫૨.

૪૭. ન ચ પ્રત્યયસામગ્ર્યા જનયામીતિ ચેતના ।

ન ચાપિ જનિતસ્યાપિ જનિતોડસ્મીતિ ચેતના ॥

બોધિં, ૬.૨૬

મહાયાન ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત શાલિસ્તમ્બસૂત્રને આધારે આ શ્લોક લખાયેલ છે એ સ્પષ્ટ છે : બોધિંપં, ૫૦ ૪૮૧, ૫૭૭; શિક્ષાંસમુ, ૫૦ ૨૨૦, ૨૨૫, મધ્યવૃ, ૫૦ ૫૬૨, ૫૬૬.

આ પ્રતીત્યસમુત્પાદમાં શાશ્વતતા, ઉચ્છેદ કે સંક્રાન્તિનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. બીજા અને અંકુરનો અલેદ નથી, કારણ કે તે તો નર્થુ સ્પષ્ટ છે કે તે બે લિન્ન વસ્તુઓ છે, અને એ તો દેખાય જ છે કે બ્યારે બીજા નાશ પામે છે ત્યારે અંકુર અસ્તિત્વમાં આવે છે. આથી અંકુરોત્પત્તિમાં શાશ્વતતા રહેલી છે એમ માની શકાય જ નહિ. નથી તેમાં ઉચ્છેદ રહેલો; કારણ કે જે બીજા સર્વથા નષ્ટ નથી થયું તેમ જ સર્વથા અવિનષ્ટ નથી રહ્યું તેમાંથી અંકુર અસ્તિત્વમાં આવે છે. ત્રાજવાના એક પલ્લાનું નીચે જવું અને બીજાનું ઊંચે જવું જેમ એક જ ક્ષણે થાય છે તેમ જે ક્ષણે બીજા નાશ પામે છે તે જ ક્ષણે અંકુર અસ્તિત્વમાં આવે છે. વળી, બીજા અન્ય અને અંકુર પણ અન્ય એવું હોઈને એમ પણ ન કહી શકાય કે બીજા અંકુરમાં સંક્રાન્ત થાય છે.

હવે જેમ ઉપર જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે બીજા જેવી આહ્ય લૌકિક વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ પ્રતીત્યસમુત્પાદના નિયમ સિવાય બીજા કશા ઉપર આધાર રાખતું નથી તેમ આધ્યાત્મિક લૌકિક વસ્તુઓ અર્થાત્ જેને આપણે જીવ કહીએ છીએ તેના શરીર અને મનની ઘટક વસ્તુઓ પણ પોતાના અસ્તિત્વ માટે આત્માને ખિલકુલ વચ્ચે લાગ્યા વિના પ્રતીત્યસમુત્પાદ ઉપર જ આધાર રાખે છે.

આહ્ય અને આધ્યાત્મિક એ બે પાસાઓ પ્રમાણે પ્રતીત્યસમુત્પાદનિયમના પણ આહ્ય અને આધ્યાત્મિક એ બે પ્રકાર છે.

હવે કહેવાતા જીવના ઘટકો કયા કયા છે ? પૃથક્કરણ કરી આપણે જોઈએ તેો મુખ્ય બે ઘટકો નામ અને રૂપ છે. આ બે શબ્દોનો સામાન્ય રીતે અંગ્રેજીમાં અનુવાદ અનુક્રમે 'name' (નામ) અને 'form' (= આકાર = ઘાટ) એવો કરવામાં આવે છે, જે ખરાબર નથી. એ વાત ખરી કે ઉપ-નિષદ્ધોમાં આ બે શબ્દોનો ઉપર કહ્યો તે અર્થ છે^{૪૮} પરંતુ ઔદ્ધ સાહિત્યમાં તેમનો અર્થ સાવ જુદો છે. નામનો મુખ્ય અર્થ આપણે ચિત્ત, મન, વિજ્ઞાન (Consciousness) સમજવાનો અને ગૌણ અર્થ ચૈતસિક ધર્મો (mentals) અર્થાત્ લાગણી (= વેદના), પ્રત્યક્ષ (= સંજ્ઞા) સંસ્કારો (= coefficients of consciousness) સમજવાનો. ચિત્ત અને ચૈતસિક ધર્મો પોતાના વિષયો તરફ ઢળતા-નમતા હોઈ તેમને 'નામ' એવું નામ આપ્યું છે.^{૪૯} રૂપ શબ્દનો

૪૮. ઉદાહરણાર્થ, છાન્દો, ૧.૩.૨-૩; ૭.૧૪.૧

૪૯. સમ્મોહવિનોદની પાલિ ટેક્સ્ટ સો., પૃં ૧૩૫: નમતીતિ નામ; વિસુદ્ધિમગ્ગ, Simon [અનુસંધાન પૃં ૫૮

અર્થ છે 'જે આધા પામે છે તે' (રૂપ્યતે = વાહ્યતે) અને 'આધા પામવું' માં 'પરિવર્તન'નો અર્થ ગર્ભિત છે. આથી જે ટાઢ, તાપ વગેરે કારણોને લીધે પરિવર્તન પામે છે તે રૂપ છે. બીજાઓને મતે જે પ્રતિઘાત પામે છે તે રૂપ કહેવાય છે. ૫૦

આથી નામ અને રૂપ એ બે શબ્દોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ 'mind' અને 'matter' થઈ શકે. 'mind'ને અહલે 'spirit' શબ્દ પણ વાપરી શકાય.

આમ કહેવાતો જીવ એ આ બે—નામ અને રૂપ—સિવાય, બીજા શબ્દોમાં, પાંચ સ્કન્ધો સિવાય બીજું કંઈ નથી.

અંકુર વગેરેની જેમ આ સ્કન્ધોને પણ પોતાનાં મુખ્ય અને સહકારી કારણો હોવાં જ જોઈ એ, તેમના વિના તેમનું અસ્તિત્વ કોઈ પણ રીતે શક્ય નથી. ટૂંકમાં, તેમનું મુખ્ય કારણ અવિદ્યા છે; અવિદ્યામાંથી મન, વચન, કાયાનાં સારાં અને માઠાં કર્મો કે બીજા કહે છે તેમ આસક્તિ, દ્વેષ અને મોહ (સંસ્કારો) ઉદ્ભવે છે; તેમનામાંથી વિજ્ઞાન જન્મે છે અને તેમાંથી ક્રમે મૃત્યુ સુધી દ્વાદશાંગ નિદાનમાં છે તે પ્રમાણે વેદના, શોક, દુઃખ, ઉદ્વેગ અને નિરાશા જન્મે છે.

પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ અને વિજ્ઞાન—આ છ તત્ત્વો સહકારી કારણો છે. દરેકને પોતાનું વિશિષ્ટ કાર્ય છે, જેમ કે શરીરનું કાઠિન્ય પૃથ્વી તત્ત્વને લઈને જ છે. જળતત્ત્વનું કાર્ય શરીરને બરાબર બાંધવાનું

અનુસંધાન પૃ૦ ૫૭થી]

Hewavitarane Bequest, ૧૯૨૦, પૃ૦ ૩૯૪ : નમનલક્ષણં નામં સમ્પયોગરસં; પૃ૦ ૪૧૯ : આરમ્મણામિમુલ્લં નમનતો । પરંતુ જુઓ મધ્યવૃ૦, પૃ૦ ૫૩૪ : તત્ર કર્મ-ક્લેશાવિદ્ધં તસ્મિન્ તસ્મિન્નુપપત્યાયતને નામયતીતિ નામ, સંજાવશેન વાર્યેષુ નામયતીતિ । આનો અર્થ છે : 'જે કર્મ અને કલેશથી જંગોળાયેલ હોઈને પોતાની જાતને જુદા જુદા જન્મનાં સ્થળોએ વાળે છે તે નામ. અથવા, પ્રત્યક્ષ દ્વારા જે પોતાની જાતને વિપયો તરફ વાળે છે તે નામ.'

૫૦. સંનિ૦ ૩, પૃ૦ ૮૬; અભિન્કો૦, ૧, પૃ૦ ૨૪. અહીં નોંધ કરીએ. બે ધાતુઓ છે : (૧) √ રૂપ (૧૦મો ગણ), રૂપ્યતિ. આના ઉપરથી જે રૂપ શબ્દ બને છે તેનો અર્થ 'આકાર, ઘાટ, રંગ, સુંદરતા' થાય છે. (૨) √ રૂપ (૪થો ગણ), રૂપ્યતિ, 'સખત દર્દ થવું, દુઃખ થવું.' આ ધાતુ વૈદિક અને પાલિ સાહિત્યમાં વપરાયો છે. રૂપ્યતિનું પાલિમાં રૂપ્યતિ થાય છે. એનો સંબંધ √ લુપ્ ધાતુ સાથે છે. આ √ રૂપ ઉપરથી રોપ ('હેરાન-પરેશાન કરતું, દુઃખ કરતું'), રોપણ ('શારીરિક દુઃખજનક') બને છે. રૂપ અને અર્થની બાબતમાં આ બે ધાતુઓમાં ગોટાળો થયો છે.

છે. તેજતત્ત્વનું કાર્ય જોરાક અને પાણીને બરાબર પચાવવાનું છે. અને આમ બીજાં તત્ત્વો વિશે પણ સમજવું. હવે, પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે, નથી તો અવિદ્યા વિચારતી કે 'હું મન, વચન, કાયાનાં કર્મોને જન્મ આપું છું' કે નથી વિચારતાં કર્મો કે 'અમને અવિદ્યાએ ઉત્પન્ન કરેલાં છે.' આ જ રીતે નથી તો આ બધાં સહકારી કારણો વિચારતાં કે 'શરીરનાં અમુક કાર્યોના જન્મક પોતે છે' કે નથી તો શરીર પોતે વિચારતું કે 'તે તે કાર્યો તે તે કારણોએ કરેલાં છે.' તેમ છતાં, જ્યારે પૃથ્વીતત્ત્વ વગેરે સહકારી કારણો સમગ્ર, અખંડ હોય છે ત્યારે તેમના સંયોગમાંથી શરીર અસ્તિત્વમાં આવે છે. અહીં શરીરમાં રહેલું પૃથ્વીતત્ત્વ નથી આત્મા, નથી જીવ, નથી પુરુષ, નથી સ્ત્રી કે નથી નપુંસક; અને નથી હું, નથી મારું કે નથી કોઈનું. આ જ પ્રમાણે, જળ-, તેજ-, વાયુ-, આકાશ- અને વિજ્ઞાન- તત્ત્વોને વિશે કહેવાય. આમ, જીવ વિશેના બધા જ પ્રશ્નોનો ખુલાસો પ્રતીત્યસમુત્પાદના નિયમથી થઈ જાય છે અને આત્માને વચ્ચે આવવાનો કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. ભગવાને પોતાના શિષ્યોને કહેલા નીચેના શબ્દો મને અહીં ટાંકવા દો :

‘હૈ ભિષ્ણુઓ ! કર્મ છે અને તેનું ફળ છે; પરંતુ આ સ્કન્ધોને તજી નવા સ્કન્ધો ધારણ કરનારો કોઈ કારક, કર્તા નથી—સિવાય ધર્મસંકેત. ૫૧ અને આ ધર્મસંકેત તે આ છે : તે હોતાં આ થાય છે; તે ઉત્પન્ન થતાં આ ઉત્પન્ન થાય છે.’ ૫૨

અને આ સંબંધે પાલિ સાહિત્યના મહાન ટીકાકાર બુદ્ધવોષ પોતાના વિસુદ્ધિમગ્ગમાં (૫૦ ૫૧૩) પોતે જે દર્શનશાખાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે તેના અન્તિમ નિર્ણયને મૂર્ત કરતો નીચેનો શ્લોક ટાંકે છે :

૫૧. શેરબાત્સકી પોતાના ‘સેન્ટ્રલ કન્સેપ્શન ઓફ બુદ્ધિઝમ’માં (૧૯૨૩, ૫૦ ૨૮) આ પારિભાષિક શબ્દો અંગ્રેજી અનુવાદ ‘Theory of Elements’ એવો કરે છે. પુસ્તાંએ બતાવ્યું છે તેમ. ‘અભિધર્મકોશ’ (કોશસ્થાન, ૯) ઉપરની યશોભિત્રની વ્યાખ્યા (૫૦ ૨૬૦) અનુસાર આ ધર્મસંકેત શબ્દનો અર્થ પ્રતીત્યસમુત્પાદલક્ષણ છે અને સંકેતનો અર્થ હેતુફલવ્યવસ્થા (કોશસ્થાન ૩, ૫૦ ૧૮) છે. સંકેત શબ્દનો શબ્દશઃ અંગ્રેજી અનુવાદ convention (=રૂઠિ) થાય છે.

૫૨. इति हि भिक्षवोऽस्ति कर्म अस्ति फलम् , कारकस्तु नोपलभ्यते य इमान् स्कन्धान् विजहाति अन्यांश्च स्कन्धान् उपादत्ते अन्यत्र धर्मसंकेतात् । अत्रायं धर्मसंकेतो यदस्मिन् सति इदं भवत्यस्योत्पादाद् इदमुत्पद्यत इति ।

[અનુસંધાન ૫૦ ૬૦]

दुक्खं एव हि न च कोचि दुक्खितो
कारको न, किरिया च विज्जति ।
अत्थि निव्वुत्ति, न निव्वुतो पुमा
मग्गं अत्थि, गमको न विज्जति ॥

‘માત્ર દુઃખ જ છે, પણ તેનાથી દુઃખિત થનાર કોઈ નથી. ક્રિયા છે, પણ ક્રિયાનો કારક (કર્તા) નથી. નિર્વાણ છે, પણ નિર્વાણને પામનાર કોઈ પુરુષ નથી. માર્ગ છે, પણ માર્ગે જનાર કોઈ નથી.’

હવે જે બીજી દલીલ હું આપવા માગું છું તે છે ક્ષણિકવાદ સામેના વાંધાને દૂર કરવા બાબતની. આ વાંધા અનુસાર ક્ષણિકવાદમાં સમનન્તર બે ક્ષણોએ એક માણસમાં અભેદ નથી, જ્યારે સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિણા વગેરે માટે તો, આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે, અભેદ અત્યન્ત આવશ્યક છે.

વિરોધીઓનો આ મતાગ્રહ માત્ર તેમની એ કલ્પના ઉપર જ આધાર રાખે છે કે અનન્તર ક્ષણો એકબીજાથી તદન સિન્ન છે. પરન્તુ હકીકત એ નથી. બૌદ્ધો કહેશે કે તે સિન્ન પણ નથી અને અસિન્ન પણ નથી (ન અન્યઃ, ન ચાનન્યઃ). આ મુદ્દાને પૂરેપૂરો સ્પષ્ટ કરવા માટે મિલિન્દપગ્-હમાંથી (૨.૨, પૃ૦ ૪૦) નીચેની કાંડિકા મારે ઉદ્કૃત કરવી જોઈ એ.

રાજાએ પૂછ્યું, ‘ હે નાગસેન, જે જન્મ્યો છે, તે તેનો તે જ રહે છે કે અન્ય બની જાય છે ? ’^{૫૩}

‘ એનો એ જ પણ નહિ કે અન્ય પણ નહિ.’

‘ મને એક દષ્ટાન્ત આપો.’

‘ એક વાર તમે જમીન પર ચત્તાપાટ સૂતેલ બાળક હતા. શું મોટા થયેલા તમે તે બાળક જ છો ? હે રાજા, તમને શું લાગે છે ?

‘ ના. તે બાળક એક હતું, હું બીજો છું.’

‘ જો તમે તે બાળક નથી, તો તેમાંથી એ ફલિત થશે કે તમને નથી માતા, નથી પિતા, અરે ! ના, એટલું જ નહિ, તમને ગુરુ પણ નથી....હે

અનુસંધાન પૃ૦ ૫૬ થી]

અગત્યના નહિ એવા નજીવા ફેરફાર સાથે આ કાંડિકા નીચેના ગ્રન્થોમાં ઉદ્કૃત થયેલી છે : બોધિ૦પ૦, પૃ૦ ૪૭૪; મહાયાનસૂત્રાલંકાર, ૧૮.૧૦૧; તત્ત્વસં૦પ૦, પૃ૦ ૧૧, ૧૭૩. જુઓ મધ્ય૦વૃ૦, પૃ૦ ૯; અભિ૦કો૦, ૫-૨૭.

૫૩. યો ઉપ્પજ્જતિ સો એવ સો ઉદાહુ અરુજોતિ ।

મહાન રાજ, શુ' પ્રથમાવસ્થાના ગર્ભની માતાથી દ્વિતીય, તૃતીય કે ચતુર્થાવસ્થાના ગર્ભની માતા જુદી છે? શુ' બાળકની માતા અને મોટા માણસની માતા બે અલગ વ્યક્તિઓ છે? શુ' ભણવા માટે નિશાળે જનાર જ્યારે ભણી ઊતરે છે ત્યારે બીજી વ્યક્તિ બની જાય છે? શુ' જે ગુનો કરે છે તે અને હાથ-પગ કાપી નાખવાની શિક્ષા થાય છે તે બે જુદી વ્યક્તિઓ છે?'

‘ખિલકુલ નહિ. પરંતુ હે ભદ્રન્ત! આનો જવાબ આપ શો આપશો?’

સ્થવિરે કહ્યું, ‘મારે કહેવું જોઈએ કે અત્યારે આ મોટો થયેલો હું તે જ વ્યક્તિ છું જે વ્યક્તિ હું જન્મીન પર ચત્તોપાટ સૂતેલો સુકુમાર નાજુક બાળક હતો, કેમ કે આ બધી અવસ્થાઓ આ શરીર દ્વારા એક વ્યક્તિમાં જ સમાયેલી છે.’

‘મને એક દષ્ટાન્ત આપો.’

‘હે રાજ, ધારે કે એક માણસ એક હીવો પેટાવે છે. શુ' તે હીવો આખીય રાત બળતો રહેશે?’

‘હા, એમ બને.’

‘હવે, હે રાજ, રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે જે જ્યોત બળે છે તે જ જ્યોત શુ' રાત્રિના બીજા પ્રહરે બળે છે?’

‘ના.’

‘અથવા, બીજા પ્રહરે જે જ્યોત બળે છે તેનાથી ભિન્ન જ્યોત શુ' ત્રીજા પ્રહરે બળે છે?’

‘ના.’

‘તો, શુ' પ્રથમ પ્રહરનો હીવો, દ્વિતીય પ્રહરનો હીવો અને તૃતીય પ્રહરનો હીવો એ ત્રણેય જુદા જુદા છે?’

‘ના. એક જ હીવાને આધારે તે (જ્યોત) આખીય રાત બળ્યા કરે છે.’^{૫૪}

‘આ જ રીતે સંહત ધર્મોની સંતતિ દ્વારા એક અસ્તિત્વમાં આવે છે અને બીજો નાશ પામે છે; અને તેમની કડી, અનુસંધાન જાણે એક જ

૫૪. તં યૈવ નિસ્સાય સવ્વરત્તિં પદીપિતો ।

કાળે છે. વિજ્ઞાનની અન્તિમ ક્ષણે તે નથી તો એનો એ જ, કે નથી તો અન્ય.'^{૫૫}

તે જ ગ્રન્થમાંથી (૨.૨.૬, પૃ૦ ૪૬) બીજા ક્રેટલોક ભાગ મને આપવા દો :

મહારાજાએ પૂછ્યું; 'હું નાગસેન, પુનઃ જન્મે છે કેાણુ ?'

'નામ અને રૂપ પુનઃ જન્મે છે.'

'શુ' આ નામ અને રૂપ પુનઃ જન્મે છે ?'

'ના; પરંતુ આ નામ-રૂપ દ્વારા સુકર્મ અને કુકર્મ થાય છે અને આ કર્મ દ્વારા બીજું નામ-રૂપ નવા જન્મમાં ઉત્પન્ન થાય છે.'

'હું ભદ્રન્ત! જો એમ હોય તો શુ' મનુષ્ય દુષ્કર્મોમાંથી મુક્ત ન થાય ?'

'થાય, જો તે પુનઃ જન્મે નહિ તો. પરંતુ હું મહારાજ, તે પુનઃ જન્મનો હોવાને કારણે જ દુષ્કર્મોમાંથી મુક્ત થતો નથી.'

'મને એક દષ્ટાંત આપો.'

'હું મહારાજ, ધારો કે એક માણસ એક કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે, તેને લગ્નલેટ (સુંક, શુલ્ક) આપે છે અને પછી જતો રહે છે. વખત જતાં તે પૂરેપૂરી ઉંમરલાયક થાય છે; અને ત્યારે બીજા માણસ આવે છે, તેની સાથે લગ્ન કરે છે અને તેને લગ્નલેટ આપે છે. જ્યારે પેલો માણસ પાછો આવે છે ત્યારે તે બીજા માણસને કહે છે, 'અરે એય, તું મારી પત્નીને કેમ ઉઠાવી ગયો છે?' બીજા જવાબ આપે છે, 'હું જેને ઉઠાવી ગયો છું તે તારી પત્ની નથી. તે જેની સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં અને જેને લગ્નલેટ આપી હતી તે તો નાની છોકરી હતી, સાવ બાળક હતી, જ્યારે મેં જેની સાથે લગ્ન કર્યાં છે અને જેને લગ્નલેટ આપી છે તે તો પૂરેપૂરી ઉંમરલાયક સ્ત્રી છે; અને જુદી વ્યક્તિઓ છે.' હવે આ રીતે ઝઘડતા તે બન્ને, હું મહારાજ! જો તમારી પાસે એ બાબતનો ન્યાય કરાવવા આવે તો તમે કોની તરફેણમાં નિર્ણય કરો ?'

'પ્રથમ માણસની તરફેણમાં.'

'પણુ શા માટે ?'

૫૫. એવમેવ લ્લો મહારાજ ધમ્મસન્તતિ સન્દહતિ, અઙ્ગો ઉપ્પજતિ અઙ્ગો નિરુઙ્ગતિ, અપુઙ્ગં અચરિમં વિય સંદહતિ, તેન ન ચ સો ન અઙ્ગો પચ્છિમવિઙ્ગાણસંગહં ગચ્છતિ ।

‘કેમ કે બીજા માણસ ગમે તે કહે છતાં, તે સ્ત્રી કન્યામાંથી જ વિકાસ પામી મોટી થયેલી છે.’

‘હે મહારાજ, બરાબર આ રીતે જ મૃત્યુ વખતે અંત પામનાર નામ-રૂપ એક છે અને ફરી જન્મનાર બીજા છે. પરંતુ આ બીજા નામ-રૂપ પહેલામાંથી જ નીપજ્યાં છે. આથી તે માણસ પોતાના દુષ્કર્મોથી મુક્ત નથી.’

આ વ્યાખ્યાનના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં અને તેટલી વિશદ રીતે મેં કાર્ય-કારણભાવવ્યવસ્થાને અને ધર્મસંતતિને સમજાવી છે. આમ હું આશા રાખું છું કે ઉપર જે કંઈ કહ્યું છે તેનાથી એ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે કે જગતમાં કાર્યકારણભાવવ્યવસ્થા અને ધર્મસંતતિનું અસ્તિત્વ હોઈને એવું કંઈ જ રહી જતું નથી જેનો ખુલાસો કરવા આત્માને વચ્ચે લાવવો પડે.

આમ આત્મભાવનો અને આત્મીયભાવનો ઉચ્છેદ કરી ભગવાન પુદ્ગે કામનાં મૂળમાં જ ઘા કર્યો—જે કામને યોગ્ય રીતે જ માર તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે અને જેનો ક્ષય કર્યો વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ નિર્વાણ પામવાની આશા કરી શકે નહિ.

विशेषनामसूचि

अपभ्रंश १६
 आचार्यपाद (= नागार्जुन) ४७
 आनन्द ११, २८
 आर्यदेव ७
 उद्घोषितकर १५
 कपिल ७
 कालाम ६
 कालिदास ३७
 कृष्णरव, उपाध्याय ७
 कोर्डियर (Cordier) ७
 गुणुरत्न ४७
 यन्द्रकीर्ति १२, १४, २४, ४७, ५३
 चायलडर्स (Childers) ५१
 तथागत ७, ८, १०, २४
 तीर्थंकर ६
 तुम्बी, अ. २०
 धर्मप्रज्ञ, लिखु ७
 द्विवाकर ५४
 नयिकेतस ३५
 नरहरि ५३
 नागसेन ११, ५४
 नागार्जुन १४, २०, २२, ४६, ४७, ५३
 पटेल, प्रभुभाई २०, ४१
 पार्वती ३७
 पालि १६
 पुसां ५८
 पैशाची १६
 प्रह्लाद ३८
 प्राकृत १६
 आगची, प्रभोष यंद्र, डॉ. २७
 आदरायण २८

आध्व १३
 आष्कलिन १३
 सुद्ध १, ६-११, १४, १६, २८, ३०, ३२,
 ३५, ३७, ३८, ४२-४४, ४६, ४८,
 ५४, ५५
 सुद्धधोष ८, ५८
 भेन्डल (Bendall) ५३
 भोषिसत्त्व ७, १८
 अहयान १७, २०
 लक्षितभागी ३८
 लक्षितवाह २६
 लक्ष्मणार्थ, वि. ५०
 मतु ३४
 मन्त्रयान १७
 महायान १७, २०, २१, २८
 महावीर ६
 मातृये ४७
 माधवाचार्य १७
 मालुंकेयपुत ८, १०
 मिलिन्द ५४,
 मूर (Muir) ३४
 मैत्रेयी ४३
 यम ३५
 यशोभित्र ५८
 याज्ञवल्क्य ४३
 याज्ञिक १, ३, ४
 योगाचार १०, ४८
 राउज (Rouse) ५३
 राडर (Rahder) २१, ४८
 लेवी (Levi) ४८
 वज्रयान १७, २५, २७

વસુબંધુ ૩૧
 વિજ્ઞાનભિક્ષુ ૧૫
 વિજ્ઞાનવાદી ૪૯
 વિશાખા ૪૪
 વેદાન્તી ૨-૪, ૧૨, ૩૧, ૩૯
 વ્યાસ ૧૨, ૩૩
 વોલ્લેસર (Walleser) ૫૧
 વ્હીટની (Whitney) ૩૪
 શકુન્તલા ૩૭
 શંકર ૧૩
 શાન્તરક્ષિત ૪૮
 શાસ્ત્રી, હરપ્રસાદ ૧૬, ૨૭
 શિવ ૩૭

શીલાંક ૪૭
 શેરબાત્સ્કી (Stcherbatsky) ૫૯
 શ્રીવંકયોન ૧૭, ૨૦
 સરસ્વતી ૧૨
 સહજ્યાન ૨૫, ૨૭
 સંસ્કૃત ૧૬
 સાયણ ૩૩
 સાંખ્ય ૫, ૩૦
 સુભદ્ર ૧૬
 સોમા દે કોરોસ (Csoma de
 Koros) ૭
 સ્તોત્રકાર ૪૭
 હરિભદ્ર ૭
 હીનયાન ૧૭, ૨૮

ग्रंथनामसूचि

(अ) संस्कृत-पालि

अंगुत्तरनिकाय ७, १२, ३१	लगवद्गीता १, ६, १३, ३१, ३२,
अचिन्त्यस्तव ८	३६, ३८, ५३
अथर्ववेद ३३, ३४	लागवत ३८, ४०
अद्वयवज्रसंग्रह १०	मन्त्रमनिकाय ८, ३१
अलिखितशाकुन्तल ३७	मध्यमकवृत्ति ८, १४, १५, २४, ३१
अलिसमयालंकारलोका १२	मध्यमकावतार २१, ४७
अष्ट साहस्रिका प्रज्ञापारमिता ५१	मध्यान्तविलाससूत्रभाष्यटीका ५०
आर्यअक्षयमतिस्तत्र २४	महापरिनिष्पानसुत्त २८
आर्यधर्मसंगीतिस्तत्र ५२	महाभारत ३७
आश्रयार्थार्थार्थ ४७	महाव्युत्पत्ति १२
धत्तियुत्तक ३७	भिलिन्दपग-ह ११, १२, ३१, ५४, ६०
ईशोपनिषद् ४, ३१	मुंडकोपनिषद् २
उदान ४४	मूलमध्यमककारिका ८, १४, २२, २४, ३१
कठोपनिषद् १३, ३४, ३५	योगसूत्र १२, १५
केनोपनिषद् ३, १२	राभायण ३७
छान्दोग्योपनिषद् २, ३, ३८	लंकावतारसूत्र १०, १२, १४, १७, १८,
तैत्तिरीय ब्राह्मण ३३	२३, २५
तैत्तिरीयोपनिषद् १२	लघुकाव्यकतंत्राण १६
धर्मसंग्रह ७	ललितविस्तर १८
निरुक्तपरिशिष्ट २८	वार्तिक (न्याय-) १५
निरौपम्यस्तव २०	विनयपिटक १६, ४४
न्यायसूत्र १५	विशिका ४८
पृष्ठारण्यकोपनिषद् ३, ४, २६	विभक्तप्रभा १६
भोधिचर्यावतार पञ्जिका	विष्णुपुराण १४
सहित १२, १३, ३२	विसुद्धिमग्ग १५, ५७, ५८
भोधिचित्तविवरण १८	शतपथब्राह्मण २६
भोधिसत्त्वभूमि ८	शतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता ५२
भौद्ध गान ओ दोहा ४७	शालिस्तम्भसूत्र ३८
ब्रह्मसूत्र १२, २८	षड्दर्शनसमुच्चय ४७
	सद्धर्मपुंडरीक १७, २०, २३, २८

સંયુક્તનિકાય ૮, ૯, ૧૫, ૩૭
 સમ્બોહવિનોદની ૫૭
 સર્વદર્શનસંગ્રહ ૧૭

સુભાષિતસંગ્રહ ૧૨, ૧૯, ૨૧, ૨૨
 સુહલ્લેખ ૪૬
 સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર ૪૭

(બ) અન્ય

Central Conception of
 Buddhism, The, ૫૯
 Descriptive Catalogue of
 Skt. Mss. in the Govt.
 Collection Vol. I, ૧૬, ૨૭
 Grammar of the Tibetan
 Language, A, ૭
 Journal of the Pali Text
 Society, ૪૬

Indian Historical Quarterly
 ૨૪, ૨૭
 Sacred Books of the East ૨૬
 Tanjur ૭
 Ye śes sñiñ po kun las
 btus pa ૭
 Zeitschrift der Deutschen
 Morgenländischen
 Gesellschaft ૫૨

संस्कृतपालिशब्दसूचि

अकृतागम ५५	ऋषि २९
अकृत्रिम ५०	ऐकांशव्याकरणीय ११
अक्षर १३	कम्मदायाद ३१
अग्नि ३४	कम्मपटिसरलु ३१
अज्ञान ८	कम्मभोनि ३१
अनित्य ५४	कम्मरसक ३१
अनुत्पाद ५१	कर्म्म १, ३, ४, ६, ३१, ३२, ५५
अनुशय २५	काम ३३, ३४, ३५, ३६, ३७, ४०, ४१
अधिकारता ५०	कामक्षय ३
अविद्या ४, २५, ३२, ३७, ३८	कार्यकारणुत्साव ५५
असोक ४४	कालपरिणाम ५६
अस्मिन्मान २५	कृतनाश ५५
अहंकार ४७, ४८	कलेश ११, ४१
अहेतुक ५६	कलेशावरणु ४९
आयुरियमुष्टि ११	क्षणिक ५५
आचार्यमुष्टि ११	गन्धर्वनगर २२
आत्मा २-५, ८, १३, २२, ३८, ३९, ४२-४६, ४८, ५३-५५, ५९	गाथा २५
आत्मात्मीयभाव ५२-५३	गुणुवाद् २६
आत्मीयभाव ५२, ५३, ६३	यत्तुष्टोष्टिविनिर्मुक्त १४
आध्यात्मिक २५, ५७	णव ४८
आनन्तर्य २५	श्रेय ४९
आनन्दमय ५४	श्रेयावरणु ४९
आलिप्रायिक २४	तथता ४९, ५०
आयुर्वेदशास्त्र १८	तथाभाव ५०
आरोग्य १५	तीर्थिक ४९
आरोपित ५०	तृणु २५, २६, ३३
आर्ष २९	दानपारमिता ३१, ३२
ईश्वरकृत ५६	घावापृथिवी २६
उच्छेद ५७	द्रव्यसत् ४४
उपादान ५३	धर्म ४८, ४९, ५०
उपायकौशल्य १९	नन्दिराग २६
	नित्यवैरी ३६

નિર્મમ્ ૫૩
 નિરહંકાર ૫૩
 નીવરણ ૨૬
 નૈસ્વાભાવ્ય ૫૦
 પરકૃત ૫૬
 પરનિરપેક્ષ ૫૦
 પરમાર્થ ૧૪, ૨૧
 પરોક્ષપ્રિય ૨૬
 પુદ્ગલસરણુ ૭
 પુરુષ ૪૮
 પુરુષોત્તમ ૧૯
 પ્રકૃતિ ૬, ૫૦
 પ્રકૃતિકૃત ૫૬
 પ્રચાપ્તિસત્ ૪૪
 પ્રજાપારમિતા ૩૮
 પ્રતિપૃચ્છાવ્યાકરણીય ૧૧
 પ્રત્યક્ષદ્વેષી ૨૬
 પ્રત્યક્ષિજ્ઞા ૫૫
 પ્રપંચોપશમ ૫૧
 બાલ ૨૨, ૨૩
 બાહ્ય ૨૫, ૫૭
 બુદ્ધવચન ૨૧, ૨૩
 બુદ્ધિ ૩૮
 બોધિ ૧૪
 બ્રહ્મ ૩૪
 ભિક્ષાચર્ય ૪
 ભૂમા ૩૮
 ભૈષજ્ય ૧૫
 મદન ૩૭
 મમકાર ૫૧
 મહાપાપ ૩૬
 મહાશત્રુ ૩૬

મહાશન ૩૬
 માનસકર્મ ૩૧
 માર ૩૧, ૩૬, ૬૩
 મૃત્યુ ૩૬
 મોક્ષ ૫૩
 યજ્ઞ ૧, ૨,
 યુક્તિસરણુ ૧૭
 વસ્તુસત્ ૪૮
 વિજ્ઞાન ૨૨, ૨૫, ૪૯
 વિદ્યા ૩, ૪, ૩૮
 વિભક્તાર્થ ૨૪
 વિભજ્યવ્યાકરણીય ૧૧
 વિરાગ ૪૫
 વૈદ્યરાજ ૧૮
 શબ્દ ૨૭
 શાશ્વતતા ૫૭
 શાશ્વતદષ્ટિ ૨૫
 શીલવ્રતપરામર્શ ૫૩
 શુદ્ધ ૬૨
 સૂત્રગ્રંથ ૨૩, ૨૪
 સેતુ ૩
 સ્થવિર ૭
 સ્થાપનીય ૧૧
 સ્મૃતિ ૫૫
 સ્વભાવ ૪૮
 સ્વયંકૃત ૫૬
 સ્વરાજ ૩૮
 સ્વરૂપ ૫૦
 હાન ૧૫
 હાનોપાય ૧૫
 હેય ૧૫
 હેયહેતુ ૧૫

पारिभाषिकशब्दसूचि

अद्वैत २८	नेयार्थ २३, २४
अनात्मवाद ४२, ५२, ५३-५५	नैमित्तिक ३६
आत्मग्राह ५२	नैरात्म्य ४८
आत्मदृष्टि ४६, ५२	पिटक ६
आत्मवाद ५२	पुद्गलनैरात्म्य ४८
आत्मात्मीयदृष्टि ५२	पुद्गलशून्यता ५०
आत्माभिनिवेश ५२	प्रतिपृच्छाव्याकरणणीय ११
आयतन २६	प्रतीत्यसमुत्पाद ४८, ५१, ५६
अद्वैतप्रत्ययता ५६	प्रत्येकपुद्गलान १७
अद्वैतदृष्टि २६	इलावतार २४
अद्वैतवाद ६	मागीवतार २४
अेक यान २८	यान १७, २०
अेकांशव्याकरणणीय ११	योग ४, ३२
अेहिपरिसक १५	३५ ४४-४६, ५७-५८
अेकयोग ३२	विज्ञान ४४
अेकी १	विज्ञानवाद २१, २८
अेककर्म ३६	विशिष्टाद्वैत २८
अित्त २०, २१, २२, ३१, ३२, ४६	वेदना ४४
अानभागी १	शाश्वतवाद ६
अानयज्ञ ३०	शुद्धाद्वैत २८
दृष्टि ५३	शून्य २१
द्वैतयान १७	शून्यता १२, २२
द्वैतानानय २३	शून्यतासिद्धान्त ५२
द्वैतयज्ञ ३०	शून्यवाद २१, २८
द्वैतशांग निदान ५८	सत्कायदृष्टि ४८, ५१
द्वैत २८	सत्त्वावतार २१
द्वैताद्वैत २८	सन्धाभाषा २४
धर्मता ५०	सन्धाभाषित २४
धर्मनैरात्म्य ४८	सन्धाभाष्य २४, २५
धर्मवादी १५	सन्धावयन २४-२७
धर्मशून्यता ५०	सम्बद्धसंभोधि १५
धर्मसंकेत ५६, ५६	संज्ञा ४४
धर्मसन्तति ६२, ६३	संस्कार ४४
नय २३	सान्निधिक १५
नाम ५७, ५८	सांनृष्टिक १५
निर्वाण १५, ६३	सिद्धान्तनय २३
नीतार्थ २३	रकनय ११, २५, ४४, ५६

વિષયસૂચિ

અનાત્મ, સામેની દલીલો ૫૫, સામેની
દલીલોનો ઉત્તર ૫૬-૬૩, -સિદ્ધાન્તથી
થતો લાલ ૫૩

અર્થઘટનનું વૈવિધ્ય ૧૭-૨૪

અવિદ્યા ૩૭-૩૮

આત્મા, અદ્વિતીય ૩૯, તેના અસ્તિત્વની
માન્યતા ૨, તેના જ્ઞાનની ઓજ ૩-૪,
તેના જ્ઞાનનો ઉપાય યોગ ૪, પરમાર્થ
૩૮, પાંચ સ્કંધોથી ભિન્ન નથી ૪૪-
૪૬, પ્રત્યેનો રાગ ૪૨-૪૩, બહાર નથી
પણ અંદર છે ૨, તેનું વર્ણન ૧૩,
વિરાટ આત્મા સાથે અભેદ ૨, વિશે
નાગાર્જુન ૨૩, તેનો સાક્ષાત્કાર ૪૩,
સેતુ ૨-૩, તેનું સ્વરૂપ ૧૨

આભિપ્રાયિક વચન (સન્ધાલાપા) ૨૪,
ઉપનિષદોમાં પ્રયોગ ૨૬, ઋગ્વેદમાં
પ્રયોગ ૨૭, ધર્મપદમાં પ્રયોગ ૨૫,
વજ્રયાન અને સહજયાનના વિકાસમાં
તેનો ફાળો ૨૫

આર્યસત્ય, ચાર, તેની સમજૂતી ૧૫

ઉચ્છેદવાદ ૯

કર્મ, બુદ્ધત્વ અર્થઘટન ૩૧-૧૨, ગીતામાં
૩૨

કામ, અગ્નિ સાથે અભેદ ૩૪, અથર્વ-
વેદમાં ૩૩-૩૪, ઋગ્વેદમાં ૩૩, કુમાર-
સંભવ અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં ૩૭,
તેનાં દુષ્પરિણામો ૩૪, ૩૬, પુરુષરૂપે
કલપાયેલો કામ તે માર ૩૫-૩૬,
રામાયણ-મહાભારતમાં ૩૭

કામશમન, તેના ઉપાયો ૩૮-૪૪

જીવ, તેનાં બે ઘટકો ૫૭-૫૮
તપસ્વીઓ, તેમની વિવિધ તપશ્ર્ચાર્યા ૬
તન્ત્ર, તેમાં કામશમનનો ઉપાય ૪૧
ધર્મસંકેત, ઉદ્દેશ્ય અને સમજૂતી ૫૯
નય, બે પ્રકાર ૨૩

પ્રતીત્યસમુત્પાદનો નિયમ ૫૬-૫૯

પ્રશ્ન, ચાર પ્રકાર ૧૧

બુદ્ધના આવિર્ભાવકાળે દાર્શનિક અને
ધાર્મિક વાતાવરણ ૫-૬

લકિત, કામશમનનો ઉપાય ૩૯

મધ્યમાપ્રતિપદ, બે પ્રકાર, ૯

માધ્યમિક, મત ૧૪, ચિત્ત વિશે ૨૧-૨૨

મૌન, આધ્વનું ૧૩, બુદ્ધત્વ ૮-૯, બુદ્ધના

મૌનને સમજાવવાના પ્રયત્નો ૧૦,

પરમાર્થ ૧૪, વેદાન્તીનું મૌન ૧૨-૧૩

યાન, ઉદ્દલવ અને વિકાસ ૧૬-૧૭,

યાનોનું ઐક્ય ૨૦, યાનોનો સમન્વય

૨૦-૨૧

યોગ, આત્મસાક્ષાત્કારનો ઉપાય ૪

લોકો (શિષ્યો), પ્રકાર ૧૮

વિજ્ઞાનવાદ ૨૧, ૪૯

વેદ, તેના પ્રામાણ્યમાં શ્રદ્ધા ૫, તેના

પ્રામાણ્યનો અસ્વીકાર ૫

શાશ્વતવાદ ૯

શ્લ્યવાદ ૨૨-૨૪, ૫૦-૫૩

સમન્વય, વિજ્ઞાનવાદ અને શ્લ્યવાદનો

૨૨-૨૩

સૂત્ર, બે પ્રકાર ૨૪

સંપ્રદાય, વિવિધ અને તેમના મતો ૫-૬

સાંખ્ય, તેનો વૈદિક ક્રિયાકલાપ સામે

વિરોધ ૫

